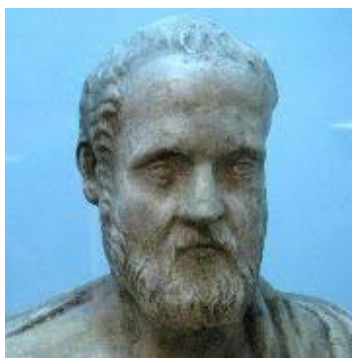

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
Π.Μ.Σ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Θέμα: *Ισοκράτης. Λόγοι «Ευαγόρας» και «Προς Νικοκλέα». Ηθικές
αξίες*

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΑΡ.ΜΗΤΡΩΟΥ: 1013201703016

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΒΟΛΟΝΑΚΗ ΕΛΕΝΗ,

ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

ΚΟΡΝΑΡΟΥ ΕΛΕΝΗ, ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΟ ΕΤΟΣ 2019-2020

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	6
ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΗ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	11
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ	11
2.1. Ύφος Γοργία και Ύφος Ισοκράτη.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	18
3.1. Ηθικές αξίες στον «Ευαγόρα» και στον «Προς Νικοκλέα».....	18
3.2 Λογικές αρχές και φιλοσοφία Ισοκράτη.	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.	24
4.1 Ερμηνευτική ανάλυση του «Ευαγόρα».....	24
4.2Υφολογική και ερμηνευτική ανάλυση του «Προς Νικοκλέα»	47
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	58
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	62

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελούν οι δύο λόγοι του Ισοκράτη «*Ευαγόρας*» και «*Προς Νικοκλέα*», οι οποίοι θα μελετηθούν συνολικά και θα αναλυθούν ως προς τις ηθικές αξίες που περιέχουν.

Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται η σκιαγράφηση του ιστορικού πλαισίου του Ισοκράτη. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στο ρόλο των σοφιστών και συγκεκριμένα στο ύφος του Γοργία και του Ισοκράτη. Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει τις ηθικές αξίες στα δύο έργα του Ισοκράτη στον *Ευαγόρα* και στον *προς Νικοκλέα* και τις λογικές αρχές και τη φιλοσοφία του Ισοκράτη.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο μέσα από τη μεθοδολογία της ανάλυσης περιεχομένου αναλύει τα δύο έργα του Ισοκράτη εστιάζοντας στις φιλοσοφικές του αρχές.

Το ιστορικό πλαίσιο του Ισοκράτη το χαρακτηρίζει η έντεχνη ρητορική. Αν με τον όρο «ρητορική» νοείται η ανάλυση της τέχνης της διεξαγωγής μίας πειστικής ομιλίας, όπως αυτή εντοπίζεται στον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τους διαδόχους τους – και οι οποίοι την ονόμασαν «ρητορική τέχνη»- υπάρχει μία άποψη ότι αυτό το είδος δεν υπήρχε πριν από τον 4ο αιώνα. Αυτή η άποψη δεν έχει κερδίσει την καθολική αποδοχή και η παράδοση των πρώιμων ρητορικών τεχνών που προηγήθηκαν της ρητορικής του Αριστοτέλη εξακολουθεί να θεωρείται ως πρώιμη ρητορική¹.

Αποτελεί, ωστόσο, βεβαιότητα ότι ο λόγος ήταν πάντα σημαντικός στον ελληνικό πολιτισμό, όπως μαθαίνουμε από τον Όμηρο, τον Ησίοδο και την επική παράδοση, που κατέστησαν το δημόσιο λόγο και τη ρητορική αναγκαία για όλους τους ηγέτες και καθιέρωσαν μία παράδοση δημόσιων επαίνων, στην οποία συμμετείχαν γυναίκες και άντρες. Χαρακτηριστική είναι η φράση που συναντάμε

¹ Gagarin, 2007: 27.

στον Όμηρο «μύθων τε ρήτηρ ἔργων τε πρηκτήρ» (Ιλ. Ι, 443). Είναι η ομηρική διατύπωση ενός διαχρονικού ιδανικού. Είναι γνωστή, επίσης, η ομηρική «ἀγορή» που αποτελούσε χώρο δόξας και ανάδειξης των ανδρών όπως και η μάχη στην οποία ξεχώριζαν οι ηγεμόνες των Αχαιών και των Τρώων.

Στοιχεία φυσικής ρητορείας συναντάμε και σε έργα ποιητών, όπως του Σόλωνα και του Πινδάρου, αλλά και σε αγορεύσεις ιστορικών προσώπων στο έργο του Ηροδότου. Το δημοκρατικό πολίτευμα, που βασικό του χαρακτηριστικό ήταν η «ίσηγορία», έδωσε τη δυνατότητα σε πολλούς να αξιοποιήσουν το φυσικό τους ταλέντο, με κύρια ονόματα να επιβεβαιώνουν αυτή τους την ικανότητα όπως ο Αρισταγόρας, ο Ευαγόρας, ο Πρωταγόρας, ο Πυθαγόρας κ.λπ.

Έτσι, κατά τη διάρκεια των αιώνων που ακολούθησαν, τουλάχιστον στην Αθήνα με την ανάπτυξη της δημοκρατίας, το ακροατήριο της ρητορικής αυξήθηκε και η ρητορική συνέχισε να αποτελεί απαίτηση εκ μέρους της ηγεσίας. Επίσης, δεδομένου πως η νομική διαδικασία απέκτησε πιο οργανωμένη δομή, δεν ήταν πλέον σημαντικό για τους δικαστές να μιλούν σωστά για την επίλυση των διαφορών και έτσι από τον 5^ο αιώνα ο ρόλος τους περιορίστηκε στη σιωπηρή ψηφοφορία. Ωστόσο, η ρητορική συνέχισε να ακμάζει με τη μορφή των λόγων των διαδίκων. Αυτή αποτέλεσε την αρχή μίας πορείας που υιοθετούν οι σοφιστές και αργότερα ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης².

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο διαμορφώνεται η επιδεικτική ρητορική, η οποία βρίσκει μία από τις καλύτερες εκφράσεις της στο πρόσωπο του Ισοκράτη, ο οποίος έζησε σε μια εποχή που η Αθήνα έπρεπε να αναβιώσει τον σπουδαίο πολιτισμό της, όπως περιγράφεται στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας.

Στην ανάπτυξη της ρητορικής σημαντικό ρόλο έπαιξε και η

² Gagarin, 2007: 33-34.

εμφάνιση της Σοφιστικής, που παρουσιάστηκε ως κίνημα διαφορετικό από τα φιλοσοφικά κινήματα της εποχής επηρεάζοντάς την, χωρίς ωστόσο να δημιουργεί και να διαμορφώνει αυτή τη μορφή τέχνης.

Κλείνοντας την εισαγωγή, μέσα από την ανάλυση των δύο λόγων θα διαφανεί η συνεισφορά της παρούσας εργασίας στην προϋπάρχουσα γνώση, η οποία εστιάζεται στην ανάδειξη των ηθικών αρετών του Ισοκράτη, θεμέλιο της οποίας αποτελεί η μίμηση ηθικών αρετών υποδειγματικών ανθρώπων ή παραδειγμάτων, δίνοντας μια διαχρονική διάσταση στη μίμηση αυτή ανεξαρτήτως εποχής και συνθηκών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΗ

Σημαντική εξέλιξη παρουσίασε η έντεχνη ρητορική κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. Η Αθήνα είχε γίνει «σχολείο για την εκπαίδευση όλων των άξιων ρητόρων και δασκάλων της ρητορικής» (Ισοκράτης, *Περὶ Ἀντιδόσεως*, 295). Μολονότι η ρητορική είχε αρχίσει να παίζει κυρίαρχο ρόλο στην εκπαίδευση, ξέσπασε διαμάχη μεταξύ των δασκάλων της και των αντίστοιχων της φιλοσοφίας. Ο Πλάτων, για παράδειγμα, στο διάλογο *Γοργίας* (461A κ.ε.) αντιπαραθέτει τη ρητορική, η οποία είχε στόχο να πείσει αγνοώντας την αλήθεια, προς τη φιλοσοφία, η οποία είχε στόχο τη γνώση της αλήθειας. Επικριτικός εμφανίζεται και ο Αριστοφάνης στις *Νεφέλες* (στ. 889-1104). Ο Αριστοτέλης, όμως, αναγνωρίζοντας τη χρησιμότητα του είδους, ασχολείται με την εύρεση, το ύφος και τη διάταξη των επιχειρημάτων (*Ρητορική*, 2.24.11).

Οι ρήτορες, ωστόσο, καλλιέργησαν περισσότερο από τους άλλους συγγραφείς τον πεζό λόγο και το έργο τους έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς φωτίζει τις συνθήκες ζωής της εποχής κατά την οποία εξελίχθηκε και αποκαλύπτει παράλληλα τη λατρεία και το πάθος των Ελλήνων στην αντιπαράθεση.

Η αναγνώριση της χρησιμότητας του έντεχνου λόγου δεν ανήκει μόνο στον Αριστοτέλη και τους μετέπειτα Ρωμαίους ρήτορες, οι οποίοι ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το είδος. Σήμερα, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η ρητορική είναι απαραίτητη και αναπόφευκτη. Όταν μιλάμε, γράφουμε, ακούμε και διαβάζουμε, είμαστε σε καλύτερη θέση να αντιλαμβανόμαστε τη σχετική διαδικασία. Τελικά, αυτό που αποκαλούμε «ρητορική» μπορεί να αναχθεί στο φυσικό ένστικτο της

επιβίωσης και του ελέγχου του περιβάλλοντός μας με τη δύναμη των λέξεων³.

Ο Ισοκράτης (436 π.Χ. - 338 π.Χ.) αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς ρήτορες και διδασκάλους της ρητορικής της αρχαιότητας. Έζησε μία μακρά ζωή και ως εκ τούτου, ήταν μάρτυρας πολλών ιστορικών γεγονότων, όπως η αντιπαράθεση μεταξύ Ελλήνων και Περσών και η αντιπαλότητα μεταξύ των ελληνικών πόλεων-κρατών.

Συγκεκριμένα, έζησε σε μία εποχή που η Αθήνα υπέστη στρατιωτικές απώλειες, κατοχή, πτώση της αυτοκρατορίας, τυραννία και αντίποινα εναντίον της πόλης, υποβάθμιση των αξιών, οικονομική εκμετάλλευση και κοινωνική αναταραχή. Όλα τα παραπάνω είχαν προκαλέσει σημαντικό ρήγμα στην αθηναϊκή πολιτική ενότητα. Το καλό της πόλης δεν σήμαινε απαραίτητα και την ευημερία κάθε πολίτη, επειδή οι εσωτερικές δυνάμεις είχαν υποστεί σοβαρές καταστροφές. Κάθε ομάδα αναζητούσε το δικό της όφελος.

Η πρόκληση που είχε να αντιμετωπίσει συνεπώς ο Ισοκράτης ήταν η εξασφάλιση της πολιτιστικής συνέχειας⁴. Ο σκοπός του ήταν η πατρίδα να ανακτήσει το παλιό της μεγαλείο μέσω της μεγαλύτερης δύναμης που τη διέκρινε από τη δημιουργία της, του πολιτισμού. Υπήρχαν δύο θεμελιώδεις λόγοι που τον ώθησαν να ενεργήσει στη δημόσια ζωή: ήθελε να αποκαταστήσει το αθηναϊκό μεγαλείο και να ενώσει τις ελληνικές πόλεις για να αντιμετωπίσουν τον κοινό εχθρό, τους Πέρσες. Ήταν υποχρεωτική η επιστροφή στα θεμέλια που είχαν κάνει τις πόλεις γνωστές και ισχυρές και το κατάλληλο μέσο γι' αυτό τον σκοπό ήταν η εκπαίδευση.

Αναφορικά με τις λογοτεχνικές μορφές, η πεζογραφία τον 5ο αιώνα εμφανίστηκε σταθερά ως αντίπαλος της ποίησης, μέσω της ανάπτυξης της τεχνικής της γραφής και της μελέτης της ρητορικής, η

³ Αλεξίου, 2007:30

⁴Hariman, 2004: 225-226.

οποία με τη σειρά της οδήγησε στην τέχνη της ρητορικής. Αν και η ρητορική ως διδακτική τεχνική προκάλεσε κάποιες ανησυχίες, όπως όλες οι τεχνικές και πολιτισμικές αλλαγές, σε αυτή την περίπτωση οι ανησυχίες αφορούσαν την εξέχουσα θέση μίας τέχνης που έχει τη δυνατότητα να επιβραβεύει τις λεκτικές δεξιότητες. Ένα άλλο αποτέλεσμα της ρητορικής ήταν ένα ενημερωμένο ακροατήριο, που έδειχνε ενδιαφέρον για λόγους που προορίζονταν για εκπαιδευτικούς σκοπούς ως προετοιμασία για παρέμβαση των πολιτών στη δημόσια ζωή και γενικότερα για τη βελτίωση της ικανότητας στην ομιλία.

Στην περίπτωση της ρητορικής, ο αντίκτυπος της εποχής των σοφιστών μπορεί να επηρέασε, αλλά δεν δημιούργησε αυτή τη μορφή τέχνης. Ο λόγος ως επίδειξη οφείλει την ύπαρξή του στη νέα αναγνώριση του πλήρους δυναμικού της πεζογραφίας, μέρος του οποίου ήταν και η επιδεικτική ρητορική⁵.

Η επιδεικτική ρητορική αναφέρθηκε και από τον Ισοκράτη (5.5, 13, 15.147). Δεν υπήρχε καμία επίσημη οργάνωση ούτε και κέρδη από την ενασχόληση με αυτήν (*Ισοκράτης*. 4.3), υπήρχε ωστόσο ένα μεγάλο ακροατήριο από ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο έτοιμο να ακούσει. Η εμμονή, μάλιστα, στην επιδεικτική ρητορική δείχνει ότι αρκετοί ήταν έτοιμοι να ακούσουν τους ηγέτες της διανόησης, να αφιερώσουν χρόνο και προσπάθεια για να γράψουν λόγους και να ταξιδέψουν. Έτσι, ο Ισοκράτης έγραψε (*Επιστολή* 1.6): «Επιπλέον, αυτό είναι ξεκάθαρο για όλους, ότι οι γιορτές ταιριάζουν σε όσους έχουν ανάγκη επίδειξης - για κάθε έναν που μπορεί να μεταδίδει τις δικές του δυνάμεις εκεί στο μεγαλύτερο ακροατήριο - αλλά όσοι θέλουν να επιτύχουν κάτι πρακτικό πρέπει να μιλήσουν στο πρόσωπο που πρόκειται να εκτελέσει τις πράξεις που αποκαλύπτονται στην ομιλία⁶».

Η ευκαιρία για την ανάπτυξη της επιδεικτικής ρητορικής επεκτάθηκε με την άνοδο του εμπορίου βιβλίων. Το εμπόριο βιβλίων

⁵ Αλεξίου, 2007:32

⁶ Carey, 2007: 238.

επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο τον 4^ο αιώνα. Αυτό διεύρυνε την προοπτική επέκτασης του ακροατηρίου για έναν λόγο που είχε ήδη γραφτεί (με μεταγενέστερη δημοσίευση με ή χωρίς αναθεώρηση) καθώς επίσης και για τη δημιουργία καινούριων λόγων για το αναγνωστικό κοινό. Αυτοί ήταν είτε γραπτά κείμενα που μεταμφιέζονταν σε πραγματικούς λόγους είτε κείμενα που χρησιμοποιούσαν τους πραγματικούς λόγους, αλλά δεν προορίζονταν για ανάγνωση.

Η επιδεικτική ρητορική δεν επεδίωκε την επικράτηση σε μία συζήτηση, πολιτική ή δικαστική, και ως εκ τούτου δεν υπήρχαν κάποιου είδους κριτήρια, ώστε να χαρακτηριστεί ένας επιδεικτικός λόγος ως επιτυχημένος ή αποτυχημένος.

Ένας λόγος μπορούσε να είναι διασκεδαστικός, αλλά σκοπός του ήταν να αποδειχθεί η ικανότητα του ομιλητή. Σε μία κοινωνία που εκτιμούσε το δημόσιο λόγο, ενισχυόταν με αυτό τον τρόπο θετικά η υπόσταση του ομιλητή. Αυτό, ωστόσο, μπορούσε να εξελιχθεί σε μία ιδιαίτερα ανταγωνιστική δραστηριότητα. Το στοιχείο του ανταγωνισμού τονίζεται χαρακτηριστικά από τον Λυσία (2.1-2): «Αν νομίζατε ότι είναι δυνατόν, εσείς που είστε παρόντες σε αυτή την ταφή, να καταστήσετε σαφές στην ομιλία το θάρρος των ανδρών που βρίσκονται εδώ, θα επικρίνω εκείνους που έδωσαν οδηγίες να μιλήσουν προς τιμήν τους λίγες μέρες πριν. Αλλά επειδή όλη η ανθρωπότητα δεν θα ήταν αρκετή για να προετοιμάσει μία ομιλία ίση με τις πράξεις τους, νομίζω ότι η πόλη έδωσε την εντολή σύντομα από την ανησυχία για όσους μιλάνε εδώ, πιστεύοντας ότι έτσι θα ήταν πιθανότερο να συγχωρεθούν από τους ακροατές τους. Ωστόσο, αν και ο λόγος μου είναι για αυτούς τους άνδρες, ο ανταγωνισμός μου δεν είναι με τις πράξεις τους αλλά με εκείνους που έχουν μιλήσει προς τιμήν τους προηγουμένως⁷.»

Αυτό το ανταγωνιστικό στοιχείο είναι σημαντικό και στην επιδεικτική ρητορική. Οι λόγοι που θεωρούνταν ως επιδείξεις από τους

⁷ Carey, 2007: 239.

συγχρόνους του γράφτηκαν ουσιαστικά ως διαφήμιση (αυτό εννοούσε ο Ισοκράτης με τον όρο «εργολαβία»). Όταν, μάλιστα, ένας επιτυχημένος δάσκαλος, όπως ο Ισοκράτης, μπορούσε να προσελκύσει μαθητές από όλη την Ελλάδα (*Ισοκράτης*.15.146), τότε το στοιχείο του ανταγωνισμού ενισχυόταν περισσότερο.

Υπάρχουν περιπτώσεις που ο Ισοκράτης άσκησε κριτική στον Πολυκράτη και πρόσφερε σαφώς το δικό του έργο ως παράδειγμα του πώς πρέπει να γραφτεί ένας λόγος (11,9). Έκανε ακριβώς το ίδιο και με το εγκώμιο της *Ελένης*. Εδώ το ανταγωνιστικό στοιχείο ήταν ακόμα πιο πρωτοπόρο, αφού ο προκάτοχός του που ξεχωρίζει για την κριτική του είναι ο ρητορικός δάσκαλος του 5ου αιώνα, Γοργίας (σύμφωνα με την παράδοση ένας από τους δασκάλους του και ίσως αυτός που χρησιμοποιούσε τον πιο ήπιο τρόπο κριτικής). Με σχεδόν πανομοιότυπους όρους με εκείνους που χρησιμοποιούνται στο 11.9, ο Ισοκράτης πρόσφερε το δικό του εγκώμιο της *Ελένης* ως διορθωτικό σε εκείνο του Γοργία. Στο ίδιο πνεύμα και ο Αλκιδάμας, ένας άλλος μαθητής του Γοργία, έγραψε έναν λόγο για την παράδοση του Οδυσσέα στη δίωξη του Παλαμήδη στην Τροία. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι ο Γοργίας είχε γράψει μία υπεράσπιση για τον Παλαμήδη⁸.

⁸ Carey, 2007: 240.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ

Η Σοφιστική κίνηση δεν εμφάνιζε κοινά χαρακτηριστικά με άλλα φιλοσοφικά ρεύματα. Οι θέσεις, οι απόψεις και οι θεωρίες των μελών της δεν ήταν ενιαίες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι διαφοροποιούνταν αισθητά. Επιπλέον, και διαρθρωτικά, η Σοφιστική κίνηση διέφερε από άλλα φιλοσοφικά ρεύματα. Δεν υπήρχε κάποιος ηγέτης που να ήταν ο εμπνευστής ή ο καθοδηγητής των υπόλοιπων μελών ή κάποιος που να του αποδίδεται η ίδρυση της κίνησης.⁹

Οι Σοφιστές ήταν ιδιαίτερα γνωστοί για τις τεχνικές που χρησιμοποιούσαν στη ρητορική. Στην ρητορική εκπαίδευαν κυρίως νεαρούς αριστοκράτες, στους οποίους ήταν αναγκαία η τέχνη αυτή, προκειμένου να καταλάβουν δημόσια αξιώματα. Συνέβαλαν επίσης και στη διαμόρφωση των κοινωνικών ρόλων της εποχής τους και του αθηναϊκού πολιτικού συστήματος. Υπάρχουν ιστορικές ενδείξεις που καταδεικνύουν ότι οι Σοφιστές άσκησαν μεγάλη επιρροή στο να γίνει η Αθήνα πιο δημοκρατική λόγω της δράσης τους¹⁰.

Εξαιτίας της χρήσης της ρητορικής από τους ομιλητές στη Συνέλευση της εκκλησίας οι σοφιστές ως δάσκαλοι της ρητορικής συνέβαλαν στην ανάπτυξη και εξέλιξη του δημοκρατικού πολιτεύματος.¹¹

Στον λόγο του *Κατὰ τῶν Σοφιστῶν* ο Ισοκράτης στρέφεται εναντίον των ανταγωνιστών του - ο λόγος θα μπορούσε, ίσως, να χαρακτηριστεί ως το πρώτο μανιφέστο εκπαιδευτικής πολιτικής στον ευρωπαϊκό χώρο¹². Εδώ προειδοποιεί ότι δεν θα πρέπει κανείς να υπερεκτιμά ούτε τη διδασκαλία ούτε τη μαθητεία: κατά τη γνώμη του η

⁹ Blackwell, 2007: 27.

¹⁰ Papillon, 1998:42

¹¹ Jarratt, 1991: 83.

¹² Stroh 2009: 131.

παιδεία και η ρητορική ευχέρεια εξαρτώνται από την τριβή με το αντικείμενο, από την εμπειρία, αλλά και (κυρίως) από το χάρισμα, τη φυσική προδιάθεση (*Κατά τῶν Σοφιστῶν* 17, *Περὶ ἀντιδόσεως* 187-192). Η διδασκαλία μπορεί εν τέλει να διευκολύνει κάποιον να αναδειχθεί και να προοδεύσει, μπορεί να θεραπεύσει αδυναμίες και να προστατεύσει από αστοχίες. Ωστόσο δεν μπορεί από μόνη της, χωρίς τη συνδρομή της φύσης, να κάνει κάποιον γνήσιο ή μεγάλο ρήτορα.

Τους αντιπάλους του «σοφιστές» τους διακρίνει σε τρεις κατηγορίες: στους «εριστικούς» (ενν. φιλοσόφους, κατά τον χαρακτηρισμό του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη), στους ρήτορες που υπόσχονται πολιτική καριέρα, και στους ρήτορες που επαγγέλλονται ότι εκπαιδεύουν ικανούς δικηγόρους. Στους «εριστικούς» αποδίδει μια καχύποπτη δυσπιστία που δυσχεραίνει την προσπάθεια των μαθητών τους. Οι δάσκαλοι της πολιτικής ρητορικής από την άλλη υποστηρίζουν την παντοδυναμία των κανόνων που διδάσκουν, ενώ η επιτυχία στην πολιτική ρητορεία προϋποθέτει ταλέντο και εμπειρία. Τέλος, οι αλαζόνες τεχνίτες του δικανικού λόγου, που συντάσσουν σχετικά διδακτικά εγχειρίδια (τέχνας), δεν γνωρίζουν κανέναν ηθικό φραγμό και είναι άπληστοι. Ο αναγνώστης αποκομίζει την εντύπωση ότι ο Ισοκράτης επικαλούμενος την κοινή λογική διεκδικεί για τον εαυτό του την υψηλή αρετή της αναγνώρισης της αξίας του μέτρου¹³.

Ωστόσο, στη σχολή του γίνονταν δεκτοί μόνο όσοι μπορούσαν να καταβάλουν αδρή αμοιβή. Έτσι, κατά μία ανεκδοτολογική παράδοση, όταν ο νεαρός Δημοσθένης δήλωσε πως μπορούσε να διαθέσει μόνο 200 δραχμές αντί των κανονικών διδάκτρων για τη συνολική διδασκαλία που ανέρχονταν σε 1000-, ώστε να διδαχτεί τουλάχιστον το αντίστοιχο ένα πέμπτο της τέχνης, ο Ισοκράτης τον απέρριψε λέγοντάς του περίπου τα εξής: «Η πραγμάτευση, Δημοσθένη, δεν τεμαχίζεται. Όπως τα καλά ψάρια πωλούνται ολόκληρα, έτσι κι

¹³ Fuhrmann 1995: 25-27.

εγώ, αν θέλεις να γίνεις μαθητής μου, θα σου προσφέρω ολόκληρη την τέχνη» (Πλούταρχος, *Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων* 837d10-e17)¹⁴.

2.1. Ὑφος Γοργία και Ὑφος Ἰσοκράτη.

Ἡ μεγάλη ικανότητα του Γοργία ήταν να παρουσιάζει πιο ισχυρές και θελκτικές και να κάνει γνωστές θέσεις που παλαιότερα δεν είχαν αποκτήσει δημοτικότητα και φάνταζαν ακόμα και φαιδρές. Ἐνα θέμα με το οποίο ασχολήθηκε ιδιαίτερα ο Γοργίας είναι αυτό της ανυπαρξίας. Ο Γοργίας ανέπτυξε σε αυτό το επιχείρημα ότι τίποτα δεν υπάρχει και ότι η ύπαρξη και η σκέψη δεν είναι το ίδιο¹⁵.

Είναι γνωστό ότι ο Γοργίας συνέθεσε ένα εγκώμιο για την Ελένη. Αυτό ήταν ένα έργο που του ανατέθηκε. Η διαπερατότητα του ορίου μεταξύ της υπεράσπισης (όπως και με τον Παλαμήδη) και του επαίνου παρατηρείται στην *Ελένη* του Γοργία, η οποία χαρακτηρίζεται εξαρχής ως υπεράσπιση της Ελένης.

Ἐνας σημαντικός παράγοντας στην απόδοση ήταν το ακροατήριο. Αλλά από τη στιγμή που ο Γοργίας χρησιμοποίησε το εγκώμιο της Ελένης για να κάνει κάποιες σημαντικές (και προγραμματικές) δηλώσεις σχετικά με την τέχνη του λόγου, αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί ως ένδειξη έλλειψης σοβαρότητας. Αντίθετα, επιστούσε την προσοχή στο πνεύμα και έδειξε ότι ο συγγραφέας δεν χρησιμοποιεί το σύνολο των ικανοτήτων του¹⁶.

Μπορεί ο Ἰσοκράτης να ανήκει στον κανόνα των «εγκεκριμένων» (από τους αττικιστές) εκπροσώπων της αττικής ρητορείας, ωστόσο το ύφος του διαφέρει σημαντικά από το φυσικό και λιτό ύφος του απόλυτου προτύπου της κίνησης, του ρήτορα Λυσία. Ο Κικέρωνας μιλά για ισοκρατικό «*μυροθήκιον*» (*Επιστολές στον Αττικό* 2.1.1). Ο λόγος του διακρίνεται κατά κανόνα από «μακρόσυρτες

¹⁴ Stroh 2009: 132.

¹⁵ Gaines, 1990: 165-170.

¹⁶ Carey, 2007: 247.

περιόδους», πλούσιες σε δευτερεύουσες προτάσεις - ό,τι ονομάζει ο Αριστοτέλης *λέξιν κατεστραμμένην*. «Είναι αρχιτεκτονημένες με προσοχή, οργανωμένες με αντιστοιχίες και αντιθέσεις, *ισόκωλα, όμοιόαρκτα και όμοιοτέλευτα - γοργία σχήματα* στην υπηρεσία της συνθετικής σκέψης»¹⁷.

Τις ρητορικές του συνθέσεις διακρίνουν η καθαρότητα και η λογική δομή. Ο Ισοκράτης γνώριζε και ακολουθούσε (αν δεν είχε εισηγηθεί ο ίδιος) τη διαίρεση του λόγου σε μέρη: *προοίμιον, πρόθεσις/εὐμάθεια, πίστεις (εἰς τὸ πρᾶγμα, τὸ ἦθος, τὸ πάθος), ἐπίλογος* (σε δύο μέρη: *ἀνακεφαλαιωτικόν* και *παθητικόν*). Στόχευε, εξάλλου, να γεννήσει με το λόγο του την αίσθηση ρυθμού, αφού είναι η αρμονία που εντοπίζεται στον λόγο και στα σχήματα, και όχι απλώς η επιλογή των ονομάτων αυτό που γεννά, κατά τον συγγραφέα, την αίσθηση του κάλλους και της μεγαλοπρέπειας, της *σεμνότητας*. Ωστόσο, επέμενε στη διάκριση μεταξύ ποίησης και πεζογραφίας, του ρυθμού στον πεζό λόγο και του μέτρου στην ποίηση.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για ζητήματα ύφους παραμένει ζωντανό από την αρχή ως το τέλος της καριέρας του -αποδεικνύεται άλλωστε και μέσα από τη χρήση τεχνικών όρων (*κῶλον, κόμμα, περίοδος*)- στον «Παναθηναϊκόν»(1-4) του,όμως, (είναι πια γέροντας ενενήντα τεσσάρων ετών) αποστασιοποιείται από τις νεανικές του προτιμήσεις, την ενθουσιώδη λεκτική *ποικιλίαν* εκείνων των χρόνων, και δηλώνει ότι θα ακολουθήσει εκφραστικούς τρόπους που ταιριάζουν στην ωριμότητά του, συνθέτοντας *λόγον μαλακώτερον*.

Οι αλλαγές που επέφερε στην επιδεικτική ρητορεία αφορούν τη χρήση μεταφορικών εννοιών, λίγων εικόνων και πολλών σχημάτων λόγου. Έγραψε, επίσης, μεγάλες περιόδους, που συχνά εκτείνονταν σε

¹⁷Κακριδής, 2006:29

μισή σελίδα, με ομαλή ωστόσο διάταξη των λέξεων. Διακρίθηκε έτσι για το επιδεικτικό ύφος, τη σαφήνεια και την τελειότητα της δομής¹⁸.

Αποτελεί παράδοξο ότι, ενώ ο Ισοκράτης έχει ενταχθεί από την αρχαιότητα στην ιστορία της ρητορικής, ο ίδιος δεν χρησιμοποιεί ποτέ τη λέξη «ρητορική» και αναφέρεται συνεχώς στη δική του δραστηριότητα ως φιλοσοφία.

Για πολύ καιρό το έργο του κρατούσε μια σαφή και αδιαμφισβήτητη θέση μόνο στην ιστορία της ελληνικής και της λατινικής πεζογραφίας. Από τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, ωστόσο, υπήρξε μία έντονη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον Ισοκράτη, που μέχρι στιγμής κυριαρχούνταν από την καθιερωμένη πρακτική του να χρησιμοποιείται συναρτήσει του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη¹⁹.

Σύμφωνα με τους Halliwell²⁰ και Balla²¹ η άποψη του Ισοκράτη, σύμφωνα με την οποία αρνείται συνεχώς ότι η ευγλωττία μπορεί να μεταδοθεί με συστηματική διδασκαλία, είναι προβληματική. Οι μελετητές εντοπίζουν τον Ισοκράτη ως πρωταρχικό στόχο των επιθέσεων του Πλάτωνα στη ρητορική και βρίσκουν σημαντικές συνδέσεις μεταξύ του λόγου του Ισοκράτη και του πειστικού λόγου του Αριστοτέλη. Καταλήγουν επίσης, σε διαφορετικά συμπεράσματα σχετικά με τον τίτλο που αποδίδεται στον Ισοκράτη ως φιλόσοφο με τη σύγχρονη έννοια του όρου (ή γενικότερα ως στοχαστή).

Ο Halliwell²² υπογραμμίζει την αποτυχία του Ισοκράτη να διατυπώσει ρητά μια λογική βάση για τους ισχυρισμούς που κάνει για τη φιλοσοφία²². Από την άλλη πλευρά, Η Balla²³ παρουσιάζει τον Ισοκράτη ως πρωτο-εμπειριστή, για τον οποίο η πρόοδος στα λογότυπα

¹⁸ Κωνσταντινόπουλος, 2014: 24

¹⁹ Κακριδής, 2006:29

²⁰ Halliwell, 1997: 172

²¹ Balla, 1995: 33-60

²² Muir, 2005:173

²³ Balla, 1995: 33-60

γίνεται σωρευτικά μέσω δοκιμών και σφαλμάτων και το μόνο κριτήριο που απαιτείται είναι η ανθρώπινη γνώμη, η δόξα, η οποία, αν και δεν διαθέτει απόλυτη βεβαιότητα, παρακολουθεί γενικά την αλήθεια.

Το ρητορικό ύφος σε κάθε περίπτωση ήταν διαφορετικό ανάλογα με το πλαίσιο και τον ομιλητή και αυτό επιβεβαιώνεται από τους δικαστικούς και πολιτικούς λόγους. Η επιδεικτική ρητορική, ωστόσο, είχε μεγαλύτερη ελευθερία. Δεδομένου ότι ήταν γραμμένη ως θεατρικό έργο, μπορούσε να έχει χαρακτηριστικά της λεκτικής τέχνης που την παρήγαγε. Η γλώσσα στους επιδεικτικούς λόγους του Ισοκράτη ήταν συχνά περίπλοκη σε βαθμό που δεν συνηθιζόταν στις (περισσότερες) αίθουσες του δικαστηρίου ή στις ομιλίες της Συνέλευσης. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούνταν περίτεχνες ή έντονες μεταφορές, όπως στον χαρακτηρισμό του εδάφους ως μητέρας²⁴, που δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε άλλα περιβάλλοντα. Έντονες μεταφορές υπάρχουν και στον *Υπερείδη* (6.5) όταν συνέκρινε την αθηναϊκή παρέμβαση στη δικαιοσύνη με τον ήλιο που ρίχνει φως σε όλο τον κόσμο.

Η δομή των λόγων του ήταν επίσης περίπλοκη²⁵. Η σύνταξη δεν ακολουθούσε σαφείς κανόνες που έπρεπε να ακολουθηθούν με ακρίβεια. Αυτό το στοιχείο της εμφανούς δεξιοτεχνίας επισημάνθηκε και στις άλλες κατηγορίες επιδεικτικών ρητόρων που αναπτύχθηκαν στην κλασική Αθήνα. Ένας τρόπος για τη διδασκαλία του εγκωμίου ήταν να παραχθούν πρότυποι λόγοι, ολοκληρωμένοι ή τμήματά τους. Το εγκώμιο θα μπορούσε να έχει τη μορφή λόγων που αφορούσαν σε φανταστικές περιπτώσεις, ασκήσεις με εγκώμια ή λόγους που αφορούσαν περιπτώσεις δυσφήμισης. Οι φανταστικοί λόγοι μπορούσαν να λάβουν μία από τις δύο μορφές: είτε να είναι φανταστικοί λόγοι για δοκιμές στα δικαστήρια είτε λόγοι για δοκιμές που αφορούσαν διάσημες μυθικές φιγούρες.

²⁴ Carey, 2007: 244.

²⁵ Carey, 2007: 245.

Πλαίσιο εφαρμογής για την επιδεικτική ρητορική αποτελούσαν οι πανελλήνιες γιορτές. Ο Ισοκράτης (4.3) παρατήρησε ότι υπήρχε ένα απόθεμα θεμάτων που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τέτοιες περιπτώσεις, κάτι που και ο Πλούταρχος επιβεβαιώνει για τον Γοργία. Ο Ισοκράτης σε έναν λόγο που γράφτηκε για ανάγνωση και όχι για κάποιο ακροατήριο σε γιορτή (*Πανηγυρικός*), ζωντάνεψε αυτή την παράδοση, ζητώντας μία πανελλήνια εκστρατεία εναντίον της Περσίας. Το αποτέλεσμα ήταν να εκμεταλλευτεί το πλαίσιο αυτό και τα θέματα της επιδεικτικής ρητορικής για ουσιαστικά εκλαϊκευμένους σκοπούς.

Το ζενίθ της επιδεικτικής ρητορικής ήταν ο 2^{ος} αιώνας μ.Χ., η περίοδος του κινήματος που έγινε γνωστό ως «δεύτερη σοφιστική». Σε αυτή την περίοδο εντοπίζεται μία ανανεωμένη εμπιστοσύνη στους Έλληνες συγγραφείς, παράλληλα με ένα πάθος για τη διάλεκτο των Αθηναίων ρητόρων της κλασικής περιόδου. Μέρος αυτής της αναγέννησης ήταν η ανάδειξη δημόσιων λόγων με κοινωνικά, ηθικά και πολιτικά θέματα²⁶, οι οποίοι προσέλκυαν μεγάλο κοινό.

²⁶ Carey, 2007: 249.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1. Ηθικές αξίες στον «*Ευαγόρα*» και στον «*Προς Νικοκλέα*»

Το 365 π.Χ., ο Ισοκράτης έστειλε τον Ευαγόρα στον Νικοκλή ως φόρο τιμής, με αφορμή μια εορτή που διοργάνωσε ο Νικοκλής στη μνήμη του πατέρα του Ευαγόρα. Δεν αναφέρεται ο βίαιος θάνατος του Ευαγόρα και, τουλάχιστον σε ένα σημείο, υποδηλώνεται ότι ο βασιλιάς έληξε μια ευημερούσα ζωή με ευτυχισμένο θάνατο²⁷. Αυτή η στρατηγική παράλειψη αναμένεται σε έναν πανηγυρικό, τυπικό λόγο με επαίνους που γράφτηκε για τέτοιου είδους τελετές. Ωστόσο, ο Ισοκράτης ανακοινώνει ότι ο έπαινος που πρόκειται να εκφωνηθεί δεν είναι συνηθισμένος, αλλά καινοτόμος. Έχοντας συνθέσει αυτό τον λόγο, δεν επιδιώκει απλώς να αναδείξει τον Κύπριο βασιλιά αλλά και να «ευλογήσει στην πεζογραφία τις αρετές ενός ανθρώπου». Μαζί με την εισαγωγή του επαίνου του, ο Ισοκράτης υπογραμμίζει το χαρακτήρα της σύνθεσής του, λέγοντας πως «αν και οι ρήτορες συχνά προσπαθούν να μιλήσουν για πολλά θέματα, κανένας από αυτούς δεν προσπάθησε ποτέ να συνθέσει ένα λόγο για ένα τέτοιο θέμα»²⁸. Είναι σαφές ότι ο Ισοκράτης θεωρεί τη δουλειά του ως μια ασυνήθιστη σύνθεση και μάλιστα μιλάει για αυτό σαν να ήταν κάποιο είδος πειράματος, μια δοκιμή²⁹.

Από μία σύγχρονη προοπτική, οι ισχυρισμοί του Ισοκράτη για την καινοτομία του επαίνου φαίνονται δικαιολογημένοι. Σε αντίθεση με τις προσεγγίσεις κάποιων από τους συγχρόνους του, οι οποίοι είδαν στον έπαινο μια ευκαιρία για να αυτοπαρουσιαστεί ο ίδιος ο Ισοκράτης, ο Ισοκράτης αντιμετώπισε τον έπαινο του Ευαγόρα ως ευκαιρία για να δείξει ένα παράδειγμα καλής συμπεριφοράς στον γιο του Ευαγόρα. Ο Ισοκράτης δεν ακολούθησε τις συμβάσεις που καθιέρωσε η παράδοση των εορτών. Ο Ισοκράτης θέλησε με τον «*Ευαγόρα*» να οδηγήσει τον Νικοκλή στην απόκτηση ηθικών αξιών. Το τεκμήριο ότι ένας λόγος

²⁷ Jebb, 1962: 106-07.

²⁸ Jebb, 1962: 106-07.

²⁹ Vickers, 1982-83: 502.

επαίνου μπορεί να οδηγήσει τους ανθρώπους στην ηθική αριστεία γίνεται ρητά δύο φορές στη συζήτηση: «εκείνοι που στον καιρό τους αποδείχθηκαν καλοί άνθρωποι ... έτσι ώστε η νεότερη γενιά μπορεί με μεγαλύτερη προσοχή να αγωνιστεί για την αρετή» (*Ισοκράτης* 9.73–81)

30.

Η πεποίθηση ότι μια διακήρυξη θα μπορούσε να επηρεάσει τις ενέργειες των πολιτικών ηγετών είχε δώσει στη ρητορική ένα νέο ρόλο στις υποθέσεις του κράτους, έναν ρόλο που είχε παίξει προηγουμένως η ποίηση. Η διαδικασία μεταβίβασης αυτής της εξουσίας από τους ποιητές στους ρήτορες είχε ήδη αρχίσει να είναι εμφανής με τους σοφιστές, οι οποίοι συχνά έδιναν εντολή σε ενδεχόμενους ηγέτες του κράτους ή συμβούλευαν τους κυβερνώντες. Κατά τον 4^ο αιώνα, αυτή η διαδικασία ήταν πιο διαδεδομένη, καθώς οι προσπάθειες των ρητόρων να επηρεαστούν οι πολιτικοί ηγέτες έγιναν πιο συχνές και πιο άμεσες. Από την πλευρά του Ισοκράτη και μόνο, αυτές οι προσπάθειες περιελάμβαναν τον Νικοκλή, τον Φίλιππο και τον Αρχίδαμο καθώς και τις επιστολές του προς τον Διονύσιο και τον Φίλιππο. Έχοντας την αποστολή να πείσει τους νέους να ακολουθήσουν ένα μονοπάτι που οδηγεί σε σοφή διακυβέρνηση, ο «Ευαγόρας» σηματοδοτεί μία από τις πρώτες περιπτώσεις όπου η πολιτική διδασκαλία πραγματοποιείται αποκλειστικά με το επιδεικτικό είδος της ρητορικής. Για το λόγο αυτό, ο «Ευαγόρας» πρέπει να θεωρηθεί ότι καταλαμβάνει μια σημαντική θέση στην ιστορία του είδους. Έτσι, ενώ βεβαιώνει μια στροφή προς την επιδεικτική ρητορική, ο «Ευαγόρας» φέρει επίσης μερικές από τις αλλαγές που έπρεπε να συντελεστούν στο είδος, προκειμένου να αναλάβει αυτόν το νέο ρόλο.

Υποστηρίζοντας τους ισχυρισμούς του Ισοκράτη αναφορικά με την καινοτομία, οι σύγχρονοι μελετητές επιβεβαίωσαν τον καινοτόμο χαρακτήρα του «Ευαγόρα». Ο Van Hook³¹ αποδίδει την καινοτομία του «*Ευαγόρα*» στη σοβαρή αντιμετώπιση του αντικειμένου του.

³⁰ Jaeger, 1944: 85.

³¹ Van Hook, 1945:61

Ισχυρίζεται ότι το έργο αποκλίνει από τις προηγούμενες συνθέσεις του επαίνου, οι οποίες δεν ήταν τίποτε άλλο παρά επιλόλαιες «ασκήσεις σε μυθικά θέματα που γράφτηκαν από τους σοφιστές». Ο Marrou³² θεωρεί τον «*Ευαγόρα*» ως «το πρώτο γνωστό παράδειγμα μιας πεζογραφίας πάνω σε ένα πραγματικό πρόσωπο». Ευρέως αναγνωρισμένη ωστόσο είναι η καινοτομία του ρητορικού στόχου του Ισοκράτη, να χρησιμοποιεί επαίνους με σκοπό τη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα του ακροατηρίου. Εν συνεχεία, ο «*Ευαγόρας*» έρχεται να γίνει γνωστός ως η πρώτη εμφάνιση της διδακτικής ρητορικής και η πρώιμη περίπτωση μίας «σχέσης μεταξύ επιδεικτικής ρητορικής και ηθικής». Αυτές οι κριτικές παρατηρήσεις δείχνουν ότι η διδακτική ρητορική είναι ο ορίζοντας στον οποίο ο «*Ευαγόρας*» κατευθύνεται.

Ο πρωτότυπος χαρακτήρας του «*Ευαγόρα*» καθίσταται προβληματικός, υπό το πρίσμα της ποιητικής παράδοσης, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει τίποτα καινοτόμο σχετικά με τη διδακτική χρήση επαίνων. Οι ποιητές χρησιμοποιούσαν πάντοτε έπαινο για διδακτικούς σκοπούς - είτε στους επαίνους του Ομήρου για τους θεούς ή στον έπαινο του Ησιόδου για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Έτσι, το διδακτικό τέλος του Ισοκράτη βεβαιώνει μόνο εν μέρει τον καινοτόμο χαρακτήρα του «*Ευαγόρα*».

Στο πλαίσιο της επεξεργασίας των επαίνων των σοφιστών, αυτό το έργο σηματοδοτεί μια απότομη διακοπή. Σε σύγκριση με τον χειρισμό των επαίνων από τους ποιητές, προτείνει μια συνέχεια. Αυτή η συνέχεια υποστηρίζεται από αρκετούς κριτικούς που δείχνουν προς την κατεύθυνση του Πινδάρου και του Βακχυλίδη, για να αποδείξουν τη μεγάλη εξάρτηση του Ισοκράτη από την ποιητική παράδοση του επαίνου. Ο Jaeger³³ περιέγραψε τον «*Ευαγόρα*» ως «παράλληλη πεζογραφία με το Πινδαρικό εγκώμιο». Αυτά τα σχόλια υπονομεύουν την καινοτομία του «*Ευαγόρα*» και υποδηλώνουν ότι η χρήση του

³²Marrou, 1998:41

³³Werner, 1939-44:85

επαίνου του Ισοκράτη δεν είναι παρά μια εξομοίωση μιας ήδη καθιερωμένης ποιητικής παράδοσης.

Στην πραγματικότητα, οι λόγοι του Ισοκράτη αντανακλούν τις ηθικές και πολιτικές ιδέες που αποδεικνύουν συνέχεια και συνέπεια, είτε πρόκειται για ένα εγκώμιο ενός μονάρχη, όπως στον «Ευαγόρα», είτε για συμβουλές σε έναν μονάρχη, όπως στον «Νικοκλέα».

Οι λόγοι του Ισοκράτη έχουν ηθικό και πνευματικό τόνο και δημιουργούν μία ισχυρή εντύπωση της ενότητας³⁴. Ο Davidson³⁵ ορθά επεσήμανε πόσο περιορισμένη είναι η θέση του Ισοκράτη στο θέμα της ειρήνης, αφού περιορίζεται στην αθηναϊκή πολιτική. Η περιορισμένη αναφορά στην ειρήνη είναι παρόμοια με τους λόγους που αναφέρονται στους μονάρχες³⁶.

Ο Ισοκράτης αντιμετωπίζει το θέμα αυτό στον «Παναθηναϊκό», όπου διακρίνει τα τρία είδη πολιτικών συστημάτων - ολιγαρχία, δημοκρατία και μοναρχία - χωρίς ωστόσο να επικεντρώνεται στις συνταγματικές διαφορές, αλλά στην ικανότητα και τον ηθικό κώδικα των πολιτικών ηγετών και ιδιαίτερα σχετικά με το κατά πόσο αυτοί οι ηγέτες επιδιώκουν τα δικά τους συμφέροντα αντί εκείνα της πόλης (132-133).

Ο Ισοκράτης στο σημείο αυτό επικεντρώνεται σε άτομα που είναι διανοητικά και ηθικά σημαντικές προσωπικότητες και όχι σε αυτούς τους τρεις τύπους πολιτεύματος. Χωρίς να δώσει οποιαδήποτε ιστορική λεπτομέρεια, ο Ισοκράτης ενοποιεί τη ρητορική, την ηθική και την πολιτική θεωρία.

3.2 Λογικές αρχές και φιλοσοφία Ισοκράτη.

Η έννοια της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη και, σε αντίθεση με την ειδική πλατωνική σημασία μιας μεταφυσικής επιστήμης, σημαίνει την

³⁴ Livingstone, 2007:271.

³⁵ Davidson, 1990:25

³⁶ Davidson, 1990: 31.

επιδίωξη γνώσης με πνευματική ενασχόληση, ειδικότερα τη συνδεδεμένη με διδακτικές μεθόδους παιδεία³⁷. Στον Ισοκράτη η έννοια της φιλοσοφίας αφορά στην πνευματική προσπάθεια, που στόχο έχει την αυτοβελτίωση, ενώ έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη ραθυμία. Ο Ισοκράτης, επίσης, τη θεωρεί ως ψυχής έπιμέλεια. Επίσης η φιλοσοφία αφορά σε ποικίλες πνευματικές και εκπαιδευτικές πρακτικές, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται κάποιες τις οποίες ο Ισοκράτης επικρίνει. Παρά τις διαφωνίες, τόσο ο Ισοκράτης, όσο και οι υπόλοιποι φιλόσοφοι συνομολογούν πως σκοπός της διδαχής τους αποτελεί το βουλευέσθαι. Τέλος η ερμηνεία, που δίδεται στον όρο φιλοσοφία από τον Ισοκράτη αφορά στην εξειδικευμένη δραστηριότητα, η οποία βασίζεται στη μάθηση και τη διδαχή της δημιουργίας του πολιτικού λόγου.

Ο Ισοκράτης αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο το περιεχόμενο και τη μέθοδο της φιλοσοφίας απ' ό,τι ο Πλάτωνας. Κεντρική θέση στη φιλοσοφία του κατέχει η έννοια της παιδείας, που σε πρώτο στάδιο αφορά τη φυσική ευγλωττία, καθώς ο λόγος αποτελεί δύναμη και εξουσία που κατέχει αποκλειστικά ο άνθρωπος έναντι του ζώου, ο Έλληνας έναντι των βαρβάρων³⁸.

Στο έργο του *«Πανηγυρικός»*(47-50), σε μια μεγαλοπρεπή περιοδική πρόταση, που αντιπροσωπεύει το επιδεικτικό ύφος του Ισοκράτη, η φιλοσοφία εμφανίζεται ως η κορύφωση της καταμέτρησης των ιστορικών ευεργεσιών της Αθήνας στην Ελλάδα. Η προγενέστερη τομή (43-6) επαινεί το θεσμό της εορταστικής συνέλευσης, και συνεχίζει να γιορτάζει την ίδια την Αθήνα, με τις εκδηλώσεις πλούτου και πολιτισμού της, τη ροή των επισκεπτών της και συνεπακόλουθες ευκαιρίες να γίνουν φίλοι και να συμμετέχουν σε ποικίλες συνομιλίες και τα βραβεία που απονέμει στους διαγωνισμούς όχι μόνο για δύναμη, αλλά για ικανότητες και νοημοσύνη: όλα τα καθιστούν «μία τελετή όλο το χρόνο».

³⁷ Αλεξίου, 2016: 211,

³⁸ Αθανασάτος, 2011: 492 - 493

Η φιλοσοφία, η ανακάλυψη της Αθήνας, εισάγεται ως αυτή που «συμμετείχε στην εφεύρεση και στην οργάνωση όλων αυτών των πραγμάτων» (*Πανηγυρικός* §50) και χαρακτηρίζεται ως προϋπόθεση της πολιτισμένης ύπαρξης. Αυτό είναι φιλοσοφία με την ευρεία έννοια του πνευματικού πολιτισμού και της καλλιέργειας του νου. Έχοντας αποκαλύψει τη φιλοσοφία στον κόσμο, η Αθήνα συνέχισε να «καλλιεργεί λόγους, που όλοι επιθυμούν, παρόλο που αρέσκονται σε εκείνους που τους καταλαβαίνουν»³⁹. Αυτό υποδηλώνει ακόμα τη φιλοσοφία στην πρώτη της έννοια, την ψυχική άσκηση γενικότερα, αλλά και τη διάκριση που έγινε μεταξύ των εμπειρογνομόνων και των μη-εμπειρογνομόνων ξεκινώντας μια στροφή προς τη δεύτερη έννοια, που περιλαμβάνει οργανωμένες και οριοθετημένες εκπαιδευτικές πρακτικές. Μετά τον έπαινο των λογοτύπων ως ακρογωνιαίων λίθων της ανθρώπινης αριστείας στο 48-49, ο Ισοκράτης καταλήγει στη φράση: «η Αθήνα έχει ξεπεράσει τόσο στην καλλιέργεια των λογοτύπων ότι οι μαθητές της έχουν γίνει δάσκαλοι άλλων και έχει κάνει το όνομα των Ελλήνων να φαίνεται ότι ανήκουν όχι στη φυλή, αλλά στην ψυχή του πνεύματος. (*Πανηγυρικός* 50)⁴⁰.

³⁹ Αθανασάτος, 2011, 492 - 493

⁴⁰ Brown, 2012: 111

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

4.1 Ερμηνευτική ανάλυση του «Ευαγόρα»

Ο λόγος του Ευαγόρα έχει συγκεκριμένη δομή και διάρθρωση. Αυτή, σύμφωνα με τον Αλεξίου,⁴¹ είναι:

A. Προοίμιο (1-11)

B. Γένος (12-18)

Γ. Γέννησις (19-21)

Κατάληψις της βασιλείας (22-40)

Η όλη των πραγμάτων διοίκησις (41-50)

Πόλεμος προς Λακεδαιμονίους (51-57μ.)

Πόλεμος προς βασιλέα (57μ.-65)

Γ. Ανακεφαλαίωσις (66-69)

B. Μακαρισμός (70-72)

A. Επίλογος (73-81).

Στο προοίμιο του «*Ευαγόρα*» (1-11) ο Ισοκράτης εισάγει μία καινοτομία στο δικό του γραπτό καθήκον, ισχυριζόμενος ότι είναι ο πρώτος που έγραψε ένα πεζογραφικό εγκώμιο για μία σύγχρονή του πολιτική προσωπικότητα, τον νεκρό Κύπριο βασιλιά Ευαγόρα I, που ήταν και πατέρας του Νικοκλή. Ο βασιλιάς γεννήθηκε γύρω στο 435 π.Χ.. Σύμφωνα με ένα αττικό διάταγμα προς τιμήν των υπηρεσιών του προς την Αθήνα, πιθανολογείται ότι η έναρξη της κυριαρχίας του στην Κύπρο έγινε το 411/0 π.Χ. Ο λόγος που στην ουσία αποτελεί ένα εγκώμιο για τον Ευαγόρα είναι το γεγονός ότι αφηγείται όλες τις πράξεις του από την γέννηση του Ευαγόρα μέχρι και το θάνατό του⁴².

Το σημείο εκκίνησης του Ισοκράτη είναι τα ιστορικά γεγονότα, αλλά επιλέγει να τα ερμηνεύσει με τέτοιο τρόπο, ώστε τελικά ο

⁴¹Αλεξίου, 2007: 66.

⁴²Αλεξίου, 2007: 66.

Ευαγόρας να μην προβάλλεται ως ιστορική μορφή αλλά ως πολιτικό ιδεώδες. Μία τέτοια ερμηνεία υπερβαίνει τις τεχνικές πτυχές ενός ρητορικού επιχειρήματος. Το βασικό σημείο του λόγου φαίνεται να είναι το γεγονός ότι ο «Ευαγόρας» εντάσσεται στην αναζήτηση του ιδανικού πολιτικού, εμπνεύστηκε από τα κρατικά οράματα εκείνης της εποχής και αποτελούσε ρεαλιστικές απαντήσεις στον βασιλιά φιλόσοφο του Πλάτωνα και στην επιρροή που άσκησε η Δημοκρατία του⁴³.

Το εγκώμιο του Ευαγόρα συντάχθηκε για τον εξέχοντα μονάρχη και είναι ένας από τους λόγους που απευθυνόταν επίσημα σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο: ο Ισοκράτης απευθύνθηκε στον Νικοκλή, γιο του Κύπριου βασιλιά Ευαγόρα Ι (1):

«ὄρῶν, ὃ Νικόκλεις, τιμῶντά σε τὸν τάφον τοῦ πατρὸς οὐ μόνον τῷ πλήθει καὶ τῷ κάλλει τῶν ἐπιφερομένων, ἀλλὰ καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ καὶ γυμνικοῖς ἀγῶσιν, ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ἵππων τε καὶ τριήρων ἀμίλλαις, καὶ λείποντ' οὐδεμίαν τῶν τοιούτων ὑπερβολήν»

«Φίλτατε Νικοκλή, ὅταν σε εἶδα να τιμάς το μνήμα του πατέρα σου ὄχι μόνο με το πλήθος και το κάλλος των νεκρικών προσφορών αλλά και με χορούς και μουσικές και με αθλητικούς αγώνες και ακόμα με ιπποδρομίες και τριήρων συναγωνισμούς σε αξεπέραστο μάλιστα βαθμό»⁴⁴.

Το εγκώμιο αποτελούσε φόρο τιμής στον αποθανόντα σε έναν εορτασμό που έγινε προς τιμήν του. Αυτή η γιορτή περιελάμβανε διαγωνισμούς που θυμίζουν αρχαϊκές κηδείες. Στο προοίμιο, ο Ευαγόρας κατατάσσεται στους ανθρώπους με φιλοδοξία και μεγαλείο ψυχής και η επιθυμία του για αθάνατη φήμη συνδέεται με την παραδοσιακή αριστοκρατική ιδέα της φήμης (2-3):

«ἠγησάμην Εὐαγόραν, εἴ τίς ἐστὶν αἴσθησις τοῖς τετελευτηκόσι περὶ τῶν ἐνθάδε γιγνομένων, εὐμενῶς μὲν ἀποδέχεσθαι καὶ ταῦτα, καὶ χαίρειν ὀρῶντα τήν τε περὶ αὐτὸν ἐπιμέλειαν καὶ τήν σὴν

⁴³ Eucken, 1983: 269.

⁴⁴ Αλεξίου, 2007:81

μεγαλοπρέπεια, πολὺ δ' ἂν ἔτι πλείω χάριν ἔχειν ἢ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν, εἴ τις δυνηθεῖν περὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων αὐτοῦ καὶ τῶν κινδύνων ἀξίως διελθεῖν τῶν ἐκείνῳ πεπραγμένων».

«Πίστεψα ακράδαντα ὅτι ὁ Ευαγόρας ἂν οἱ νεκροὶ αισθάνονται κάπως ὅσα συμβαίνουν ἐδῶ στὸν πάνω κόσμος με ευμένεια θα δέχεται ὅλες αὐτές τις τιμητικὲς ἐκδηλώσεις καὶ θα καμαρώνει γιὰ τὴ φροντίδα σου πρὸς ἐκεῖνον καὶ τὴν γενναιοδωρία σου, ὅμως πάνω ἀπὸ ὅλα θα ἦταν ευγνώμων ἂν κάποιος κατάφευε ἐπάξια τὰ πεπραγμένα καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ παραστήσει»⁴⁵.

«εὐρήσομεν γὰρ τοὺς φιλοτίμους καὶ μεγαλοψύχους τῶν ἀνδρῶν οὐ μόνον ἀντὶ τῶν τοιούτων ἐπαινεῖσθαι βουλομένους, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ ζῆν ἀποθνήσκειν εὐκλεῶς αἰρουμένους, καὶ μᾶλλον περὶ τῆς δόξης ἢ τοῦ βίου σπουδάζοντας, καὶ πάντα ποιοῦντας, ὅπως ἀθάνατον τὴν περὶ αὐτῶν μνήμην καταλείψουσιν».

«Γιὰτί οἱ φιλόδοξοι καὶ μεγαλόφρονες ἄνδρες ὄχι μόνον ἐπιθυμοῦν τὸν ἐπαινο γιὰ τὰ κατορθώματά τους, ἀλλὰ προτιμοῦν ἀπὸ τῆ ζωῆ τὸν ἔνδοξο τὸν θάνατο καὶ αγωνιοῦν πολὺ περισσότερο γιὰ τὴ φήμη τους παρά γιὰ τὴ ζωῆ τους ριψοκινδυνεύοντας τὰ πάντα γιὰ νὰ κληροδοτήσουν ἀθάνατη μνήμη»⁴⁶.

Εἶναι ἐπίσης σαφές ἀπὸ τὸ κείμενο ὅτι ὁ Νικοκλῆς καὶ οἱ μοναρχικοὶ κύκλοι δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι οἱ μόνοι ἀποδέκτες τοῦ λόγου. Στὸ τέλος τοῦ ἐγκωμίου, ὁ Ἰσοκράτης ἀναφέρει πὼς θεωρεῖ τοὺς λόγους ὡς κινητὰ μνημεῖα ποὺ μποροῦν νὰ διαδοθοῦν σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ βρουν ἀποδοχὴ μεταξὺ τῶν μορφωμένων ἀνθρώπων:

«προκρίνω δὲ ταύτας πρῶτον μὲν εἰδῶς τοὺς καλοὺς κάγαθοὺς τῶν ἀνδρῶν οὐχ οὕτως ἐπὶ τῷ κάλλει τοῦ σώματος σεμνυνομένους ὡς ἐπὶ τοῖς ἔργοις καὶ τῇ γνώμῃ φιλοτιμουμένους· ἔπειθ' ὅτι τοὺς μὲν τύπους ἀναγκαῖον παρὰ τούτοις εἶναι μόνους, παρ' οἷς ἂν σταθῶσι, τοὺς δὲ λόγους ἐξενεχθῆναί θ' οἷόν τ' ἐστὶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καί, διαδοθέντας

⁴⁵ Ὁπ.π.

⁴⁶ Ὁπ.π.

ἐν ταῖς τῶν εὖ φρονούντων διατριβαῖς, ἀγαπᾶσθαι παρ' οἷς κρεῖττόν ἐστιν ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν εὐδοκιμεῖν»·

«Και προκρίνω αυτές τις εικόνες σε σύγκριση με τους ανδριάντες επειδή πρώτον έχω την πεποίθηση ότι οι μεγάλοι άνδρες δεν υπερηφανεύονται πρωτίστως για το σωματικό κάλλος αλλά για τις πράξεις και το πνεύμα τους. Έπειτα οι ανδριάντες αναγκαστικά παραμένουν εκεί μόνο όπου στήνονται αντίθετα οι ρητορικοί λόγοι μπορούν να διαδίδονται σε ολόκληρη την Ελλάδα, να δημοσιεύονται, να επιδοκιμάζονται στις συζητήσεις των μορφωμένων ανθρώπων, από τους οποίους είναι προτιμότερο να θαυμάζονται παρά από όλους τους άλλους»⁴⁷.

Με τους όρους που χρησιμοποιεί ο Ισοκράτης καθιστά σαφές ότι το ακροατήριό του καλείται να αντιληφθεί τους λόγους ως δημοσιευμένα έργα. Αυτό φαίνεται να συμφωνεί και με το στόχο του Ισοκράτη να απευθύνει έκκληση σε ένα ευρύτερο κοινό, προκειμένου να εκφράσει τις ρητορικές και πολιτικές ιδέες του με τη μορφή ανοικτής επιστολής⁴⁸. Συμφωνεί, επίσης, και με την αναφορά του Ισοκράτη ότι μόνο ο ρητορικός λόγος είναι αυτός που μπορεί να αποτυπώσει τα επιτεύγματα των σπουδαίων ανθρώπων με τρόπο που τα καθιστά αθάνατα και όχι άλλες μορφές απόδοσης τιμών:

«αἱ μὲν οὖν δαπάναι τῶν μὲν τοιούτων οὐδὲν ἐξεργάζονται, τοῦ δὲ πλούτου σημείον εἰσιν· οἱ δὲ περὶ τὴν μουσικὴν καὶ τὰς ἄλλας ἀγωνίας ὄντες, οἱ μὲν τὰς δυνάμεις τὰς αὐτῶν, οἱ δὲ τὰς τέχνας ἐπιδειξάμενοι, σφᾶς αὐτοὺς ἐντιμωτέρους κατέστησαν· ὁ δὲ λόγος εἰ καλῶς διέλθοι τὰς ἐκείνου πράξεις, ἀείμνηστον ἂν τὴν ἀρετὴν τὴν Εὐαγόρου παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ποιήσειεν».

«Τα χρήματα για τις ταφές δεν προσφέρουν τίποτε..είναι μονάχα σημάδι πλούτου. Κι όσοι αφοσιώνονται στη μουσική και τους άλλους αγώνες γίνονται οι ίδιοι ενδοξότεροι επιδεικνύοντας είτε τη σωματική

⁴⁷ Όπ.π.:102

⁴⁸ Alexiou, 2000:103-117.

τους δύναμη είτε την τέχνη τους. Αλλά ο ρητορικός λόγος εάν υμνήσει άξια τα κατορθώματα του Ευαγόρα θα αφήσει αθάνατη την αρετή του σε όλους τους ανθρώπους»⁴⁹.

Στον «Ευαγόρα», ο Ισοκράτης επικρίνει έντονα την έλλειψη έργων λόγου για τα επιτεύγματα των εξαιρετικών ανθρώπων:

«έχρη̃ν μὲν οὖν καὶ τοὺς ἄλλους ἐπαινεῖν τοὺς ἐφ’ αὐτῶν ἄνδρας ἀγαθοὺς γεγενημένους, ἴν’ οἱ τε δυνάμενοι τὰ τῶν ἄλλων ἔργα κοσμεῖν ἐν εἰδόσι ποιούμενοι τοὺς λόγους ταῖς ἀληθείαις ἐχρῶντο περὶ αὐτῶν, οἱ τε νεώτεροι φιλοτιμοτέρως διέκειντο πρὸς τὴν ἀρετὴν, εἰδότες ὅτι τούτων εὐλογῆσονται μᾶλλον ὢν ἂν ἀμείνους σφᾶς αὐτοὺς παράσχωσιν. νῦν δὲ τίς οὐκ ἂν ἀθυμήσειεν».

«Και άλλοι τεχνίτες του λόγου όφειλαν να εγκωμιάζουν τους εξαίρετους άνδρες της εποχής τους. Έτσι όσοι είναι σε θέση να εξυμνούν κατορθώματα άλλων απευθυνόμενοι σε γνώστες των γεγονότων θα έλεγαν μόνο την αλήθεια για αυτά. Η νέα γενιά επίσης θα έδειχνε μεγαλύτερο ζήλο για την αρετή αν ο καθένας γνώριζε ότι θα απολαύσει εντυπωσιακότερους επαίνους από εκείνους τους άνδρες που θα ξεπεράσει σε αξία»⁵⁰.

Οι άλλοι στους οποίους απευθύνεται, πρέπει να είναι οι ανταγωνιστές του στον λόγο, οι ποιητές ή οι πεζογράφοι και ειδικά οι ρήτορες. Αναμφισβήτητα, ο Ισοκράτης αναφέρεται περισσότερο στους ρήτορες ως ανταγωνιστές του παρά στους ποιητές, αλλά και στην πόλη της Αθήνας γενικότερα⁵¹. Επικεντρώνει την προσοχή του στη σχέση «ομιλητών-ακροατών» σαν να απευθυνόταν στον αθηναϊκό λαό - ειδικά στο ακροατήριο των μορφωμένων Αθηναίων - αντί σε έναν μονάρχη όπως ο Νικοκλής⁵².

Ο φθόνος είναι ένα από τα χαρακτηριστικά συναισθήματα που προέρχεται από την εμπειρία της καθημερινής αθηναϊκής πολιτικής.

⁴⁹ Αλεξίου, 2007:81

⁵⁰ Όπ.π.

⁵¹ Rosen, 1987:289- 290; Crawford & Whitehead, 1983: 62-64.

⁵² Pownall, 2007: 18.

Στον Επιτάφιο του Περικλή στον Θουκυδίδη (2.35.2) ο Αθηναίος πολιτικός υπογραμμίζει τη σχέση ανάμεσα στην άγνοια και το φθόνο του ακροατηρίου. Δηλώνει ότι ο γνώστης και ο συμπαθητικός ακροατής θα εκτιμήσει τον έπαινο, ενώ από την άλλη πλευρά, ο ζηλιάρης ακροατής που έχει άγνοια θα κρατήσει την υπερβολική άποψη. Η μεταχείριση του φθόνου από τον Ισοκράτη στον «Ευαγόρα» υπονοεί ότι κατανόησε το ρόλο του κοινού διαφορετικά από τον Περικλή. Ο Ισοκράτης αντιστρέφει το επιχείρημα συνδέοντας το φθόνο με τη γνώση:

«ὄταν ὀρᾷ τοὺς μὲν περὶ τὰ Τρωϊκὰ καὶ τοὺς ἐπέκεινα γενομένους ὕμνουμένους καὶ τραγωδομένους, αὐτὸν δὲ προειδῆ, μὴδ' ἂν ὑπερβάλλῃ τὰς ἐκείνων ἀρετάς, μὴδέποτε τοιούτων ἐπαίνων ἀξιωθησόμενον; τούτων δ' αἴτιος ὁ φθόνος, ὃ τοῦτο μόνον ἀγαθὸν πρόσσεστιν, ὅτι μέγιστον κακὸν τοῖς ἔχουσίν ἐστιν. οὕτω γάρ τινες δυσκόλως πεφύκασιν, ὥσθ' ἥδιον ἂν εὐλογουμένων ἀκούοιεν οὐς οὐκ ἴσασιν εἰ γεγόνασιν, ἢ τούτων, ὑφ' ὧν εὖ πεπονθότες αὐτοὶ τυγχάνουσιν».

«Ὅσοι ἐζήσαν τὴν εποχὴ τῶν Τρωικῶν καὶ ἀκόμῃ παλιότερα δοξάζονται σε εγκώμια καὶ τραγωδίαις ὁ ἴδιος ὅμως ἐκ τῶν προτέρων γνωρίζει ὅτι ποτέ δε θα ἀξιωθεῖ τέτοιων ἐπαίνων ἀκόμῃ καὶ ἀν ξεπεράσει τὰ κατορθώματά τους. Ἡ αἰτία γιὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι μονάχα μία: ὁ φθόνος! Καὶ τὸ μοναδικό του καλό: ὅτι εἶναι τὸ μεγαλύτερο κακό γιὰ ὅσους τὸν νιώθουν. Τόσο δύστροποι εἶναι κάποιοι ἀπὸ τὴ γέννησή τους ὥστε πιο ευχάριστα θα ἀκούγαν ἐπαίνους γιὰ ἀγνώστους, που δὲν ξέρουν ἀν υπήρξαν καν, παρά γιὰ τους ευεργέτες τους»⁵³.

Μόνο μία νοσηρὴ διάθεση, ὅπως ὁ φθόνος, θα μπορούσε νὰ ἐξηγήσει γιὰτί οἱ γνώστες ἀλλά, παρόλα αὐτὰ, οἱ ζηλιάρηδες ἀκροατές θα ἀκούγαν μᾶλλον τὸν ἔπαινο ἀνθρώπων που δὲν θα μπορούσαν ποτέ νὰ γνωρίζουν, ὅπως οἱ μυθικοὶ ἥρωες, παρά ἐκείνων που ἦταν οἱ

⁵³ Αλεξίου, 2007:81

σύγχρονοι ευεργέτες τους⁵⁴.

Πρέπει να τονιστεί ότι ο Ισοκράτης δίνει πολύ μεγαλύτερη προσοχή στην ευθύνη του ομιλητή παρά στην ευθύνη του κοινού: η επιτυχία ή η αποτυχία ενός λόγου εξαρτάται από τον ομιλητή. Ο Ισοκράτης αναδεικνύεται ως πρωτοπόρος που επιθυμεί να εκπαιδεύσει το κοινό μυαλό, όταν ακούει τον έπαινο των αντάξιων σύγχρονων ανδρών. Συνεπώς, ο Ισοκράτης δεν ενδιαφέρεται μόνο για την ανάδειξη ενός εξιδανικευμένου μονάρχη ως αθανάτου. Ο λόγος φαίνεται, επίσης, να είναι μία υποδειγματική διατριβή της ισοκρατικής ρητορικής, πολιτικής και ηθικής θεωρίας. Αναμφισβήτητα, όσον αφορά τους αποδέκτες των λόγων του, ο Ισοκράτης διατυπώνει ορισμένες θεσμικές διακρίσεις. Οι δηλώσεις του Ισοκράτη είναι προσεκτικές: ο όρος *τύραννος* συνήθως δέχεται μόνο αρνητικούς συνειρμούς αλλά ο όρος επανειλημμένα εμφανίζεται στον «Ευαγόρα», ένα εγκώμιο για έναν μονάρχη, με θετική ή ουδέτερη έννοια ως συνώνυμο του μονάρχη ή του βασιλέα χωρίς τις υποτιμητικές υπονομεύσεις της βίας και της αυθαιρεσίας⁵⁵.

Στον «Ευαγόρα», η τυραννία αποτελεί έκφραση της ανώτατης πολιτικής δύναμης:

«εἰ μὲν οὖν ἐπὶ μικροῖς διήνεγκε, τοιούτων ἂν καὶ τῶν λόγων αὐτῷ προσῆκεν ἀξιοῦσθαι· νῦν δ' ἅπαντες ἂν ὁμολογήσειαν τυραννίδα καὶ τῶν θείων ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀνθρωπίνων μέγιστον καὶ σεμνότατον καὶ περιμαχητότατον εἶναι. τὸν δὴ τὸ κάλλιστον τῶν ὄντων κάλλιστα κτησάμενον τίς ἂν ἢ ποιητὴς ἢ λόγων εὐρετὴς ἀξίως τῶν πεπραγμένων ἐπαινέσειεν;»

«Εάν λοιπόν υπερείχε σε ασήμαντα θέματα θα του ταίριαζαν αντίστοιχα και ασήμαντοι λόγοι. Τώρα όμως όλοι θα συμφωνήσουν ότι η βασιλεία είναι το πιο μεγάλο, το πιο αξιοσέβαστο και το πιο περιζήτητο από τα θεία και τα ανθρώπινα αγαθά. Ποιος κατά συνέπεια

⁵⁴ Alexiou, 2009: 25.

⁵⁵ Forsdyke, 2009: 23

δημόσιος αγορητής ή ποιητής ή γενικά τεχνίτης λόγων είναι σε θέση να εγκωμιάσει αντάξια των κατορθωμάτων του τον λαμπρότερο κτήτορα του λαμπρότερου κτήματος;»⁵⁶.

Ο «Ευαγόρας» αναφέρει:

«ὄλως οὐδὲν παραλείπων ὧν προσεῖναι δεῖ τοῖς βασιλεῦσιν, ἀλλ' ἐξ ἐκάστης τῆς πολιτείας ἐξειλεγμένος τὸ βέλτιστον, καὶ δημοτικὸς μὲν ὧν τῆ τοῦ πλήθους θεραπεία, πολιτικὸς δὲ τῆ τῆς πόλεως ὅλης διοίκησει, στρατηγικὸς δὲ τῆ πρὸς τοὺς κινδύνους εὐβουλία, «τυραννικὸς» δὲ τῶ πᾶσι τούτοις διαφέρειν. καὶ ταῦθ' ὅτι προσῆν Εὐαγόρα, καὶ πλείω τούτων, ἐξ αὐτῶν τῶν ἔργων ῥάδιον καταμαθεῖν».

«Με μία λέξη: ο Ευαγόρας διέθετε όλες τις αρετές που ταιριάζουν σε έναν βασιλιά έχοντας αντλήσει την πεμπουσία από κάθε διακυβέρνηση: ήταν δημοκρατικός στη φροντίδα για τον λαό, γνήσιος πολιτικός ηγέτης στη διοίκηση της πόλης, εξάίρετος στρατηγός στην ευφυή αντιμετώπιση των κινδύνων, μεγαλόφρων με το να υπερέχει σε όλα τα προηγούμενα. Και ότι ο Ευαγόρας κατείχε όσα τόνισα κι ακόμη περισσότερα εύκολα το αντιλαμβανόμαστε από τα ίδια τα έργα»⁵⁷.

Ο Ισοκράτης τονίζει ότι ο Ευαγόρας είχε επιλέξει το καλύτερο χαρακτηριστικό από κάθε τύπο διακυβέρνησης. Δεν είναι όμως τυχαίο ότι ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί τον όρο «πολιτεία» με ευρύτερο νόημα εδώ, δεδομένου ότι αναφέρεται σε κάθε είδους δημόσιες δραστηριότητες, πολιτικές και στρατιωτικές, χωρίς να κάνει σαφή διάκριση μεταξύ συνταγματικών μορφών. Ως εκ τούτου, ο Ευαγόρας θα μπορούσε να είναι δημοτικός, νοώντας αυτόν που είναι φιλικός προς τον λαό και υπερασπίζεται τα συμφέροντα του δήμου, αλλά και πολιτικός, δηλαδή γενικότερα ικανός. Ο όρος *μεγαλόφρων* αναφέρεται στην πλήρη υπεροχή του Ευαγόρα στις προαναφερθείσες ιδιότητες. Ο Ευαγόρας κατέχει όλες τις καλές ποιότητες στον μέγιστο βαθμό⁵⁸.

Αυτή η πολιτική δήλωση κάνει κάποιον να σκεφτεί ότι η ιδέα του

⁵⁶ Αλεξίου, 2007:93

⁵⁷ Όπ.π.:95

⁵⁸ Alexiou, 2010:135-136 Morgan, 2003:189, 209

Ισοκράτη για μία ιδανική διακυβέρνηση αποτελεί ένα είδος αριστοκρατίας αξιών. Επιπλέον, εξηγεί γιατί ο Ισοκράτης δεν είναι ακριβής στην ορολογία του, αφού δεν εστιάζει την προσοχή του στην πολιτική ορολογία αλλά στην ηθική και πολιτική πρόοδο του Ευαγόρα. Ο Ευαγόρας είναι μία εξαιρετική φιγούρα. Ο Ισοκράτης τον παρουσιάζει ως έναν ιδεατό άνθρωπο που κατέχει το υψηλότερο δυνατό επίπεδο αρετών:

«ἀνδρὶ δὲ γενομένῳ ταῦτά τε πάντα συνηυξήθη καὶ πρὸς τούτοις ἀνδρία προσεγένετο καὶ σοφία καὶ δικαιοσύνη, καὶ ταῦτ' οὐ μέσῳς οὐδ' ὥσπερ ἑτέροις τισίν, ἀλλ' ἕκαστον αὐτῶν εἰς ὑπερβολήν· τοσοῦτον γὰρ καὶ ταῖς τοῦ σώματος καὶ ταῖς τῆς ψυχῆς ἀρεταῖς διήνεγκεν».

«Και ύστερα όταν ανδρώθηκε όλα αυτά θέριεψαν και ακόμα παραπάνω προστέθηκαν η ανδρεία, η σοφία και η δικαιοσύνη και μάλιστα όχι σε μικρό βαθμό ούτε όμοια με άλλους αλλά πέρα από κάθε σύγκριση. Γιατί τόσο υπερείχε στο σώμα και το πνεύμα.»⁵⁹.

Ο τρόπος που παρουσιάζεται ο Ευαγόρας αντιστοιχεί σε μυθικές φιγούρες που εμφανίζονται σε άλλους λόγους, όπως ο Αγαμέμνονας που κατέχει όλες τις αρετές σε εξαιρετικό βαθμό (*Παναθηναϊκός*, 72). Ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί τους ομηρικούς ήρωες ως εξαιρετικό παράδειγμα, αντιπαραθέτοντάς τους με τον Ευαγόρα, για να αναδείξει τα χαρακτηριστικά του βασιλιά καθώς και τα επιτεύγματά του:

«καίτοι πῶς ἂν τις τὴν ἀνδρίαν ἢ τὴν φρόνησιν ἢ σύμπασαν τὴν ἀρετὴν τὴν Εὐαγόρου φανερώτερον ἐπιδείξειεν ἢ διὰ τοιούτων ἔργων καὶ κινδύνων; οὐ γὰρ μόνον φανεῖται τοὺς ἄλλους πολέμους, ἀλλὰ καὶ τὸν τῶν ἡρώων ὑπερβαλόμενος, τὸν ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων ὑμνούμενον. οἱ μὲν γὰρ μεθ' ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος Τροίαν μόνην εἶλον, ὁ δὲ μίαν πόλιν ἔχων πρὸς ἅπασαν τὴν Ἀσίαν ἐπολέμησεν· ὥστ' εἰ τοσοῦτοι τὸ πλῆθος ἐγκωμιάζειν αὐτὸν ἠβουλήθησαν ὅσοι περ ἐκείνους, πολὺ ἂν μείζω καὶ τὴν δόξαν αὐτῶν ἔλαβεν».

«Και μα την αλήθεια, πώς μπορεί κανείς να επιδείξει

⁵⁹ Αλεξίου, 2007:87

φανερώτερα την ανδρείαν ή την φρόνησιν ή όλη την αρετήν του Ευαγόρα παρά με τέτοια κατορθώματα και με κινδύνους; Διότι δεν θα φανή, ότι υπερτέρησε μονάχα εις τους άλλους πολέμους, αλλά και εις τον πόλεμον των ηρώων, ο οποίος εξυμνείται από όλους τους ανθρώπους. Διότι αυτοί με όλην την Ελλάδα εκυρίευσαν μόνην την Τροίαν, ο δε Ευαγόρας με μίαν πόλιν επολέμησεν εναντίον όλης της Ασίας. Ωστε αν τόσοι πολλοί ήθελαν να εγκωμιάζουν αυτόν, όσοι εγκωμιάζουν εκείνους, θα αποκτούσε πολύ μεγαλυτέραν δόξαν από αυτούς»⁶⁰.

Πράγματι, ο Ευαγόρας ξεπερνά τους ήρωες του Τρωικού Πολέμου στα μάτια του. Η απομυθοποίησή τους έχει γίνει ήδη στους ιστορικούς, όπως ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης⁶¹. Ωστόσο, αν ο Ισοκράτης αμφισβητήσει τον μύθο και την αλήθεια του βοηθά στη διερεύνηση της ιστορικής αλήθειας για τον Ευαγόρα, όπως θα είχε κάνει ο Θουκυδίδης:

«τίνα γάρ εύρησομεν τῶν τότε γενομένων, εἰ τοὺς μύθους ἀφέντες τὴν ἀλήθειαν σκοποῖμεν, τοιαῦτα διαπεπραγμένον, ἢ τίνα τοσοῦτων μεταβολῶν ἐν τοῖς πράγμασιν αἴτιον γεγενημένον; ὃς αὐτὸν μὲν ἐξ ιδιώτου τύραννον κατέστησε, τὸ δὲ γένος ἅπαν ἀπεληλαμένον τῆς πολιτείας εἰς τὰς προσηκούσας τιμὰς πάλιν ἐπανήγαγε, τοὺς δὲ πολίτας ἐκ βαρβάρων μὲν Ἑλληνας ἐποίησεν».

«Διότι ποιον θα βρούμε από αυτούς, που ήκμασαν τότε, αν αφήσωμεν τα παραμύθια και εξετάσωμεν την αλήθειαν, ότι έχει κάμει τέτοια κατορθώματα, ή ότι έχει γίνει αίτιος τόσων μεγάλων μεταβολών εις τα πράγματα; Διότι αυτός τον εαυτόν του μεν έκαμε βασιλέα από ιδιώτην, ολόκληρον δε το γένος του, το οποίον είχεν αποκλεισθή από την διοίκησιν, επανέφερε πάλιν εις τας τιμάς, που του έπρεπαν, και τους πολίτας από βαρβάρους τους έκαμεν Έλληνας, από

⁶⁰ Όπ.π.:101

⁶¹Pallantza, 2005: 193

ανάδρους εμπειροπολέμους, από ασημάντους ονομαστούς»⁶².

Οι ρίζες αυτής της στάσης βρίσκονται στα ρητορικά ενδιαφέροντά του. Ο Ισοκράτης δεν είναι ιστορικός και αντιμετωπίζει τα μυθικά παραδείγματα με μία πραγματικότητα που εκμεταλλεύεται ρητορικά, προκειμένου να τα συγκρίνει με τους συγχρόνους και να προβάλλει έναν πρωταγωνιστή της εποχής του, όπως ο Ευαγόρας. Κατά συνέπεια, η έμφαση στην ατομική προσωπικότητα και η μειωμένη αξία του μύθου αποτελούν δύο σημαντικές προϋποθέσεις για την ανάδειξη του Ευαγόρα. Ο Ισοκράτης επαίνεσε τις φιλοδοξίες του ηγεμόνα όπως αυτές ενός ομηρικού αριστοκράτη.

Η ενθρόνιση του Ευαγόρα είναι το κεντρικό θέμα των παραγράφων 22-40. Η κληρονομική διαδοχή είναι παραδοσιακά ένα αριστοκρατικό στοιχείο που επαναλαμβάνει ο Ισοκράτης ως καθήκον του Ευαγόρα να τιμήσει τους προγόνους του:

«ήσυχίαν εἶχον, οὐ πρότερον ἐπαύσατο μαχόμενος καὶ μόνος πρὸς πολλοὺς καὶ μετ' ὀλίγων πρὸς ἅπαντας «τοὺς ἐχθροὺς», πρὶν ἐλεῖν τὸ βασίλειον, καὶ τοὺς τ' ἐχθροὺς ἐτιμωρήσατο καὶ τοῖς φίλοις ἐβοήθησεν, ἔτι δὲ τῷ γένει τὰς τιμὰς τὰς πατρίους ἐκομίσατο, καὶ τύραννον αὐτὸν τῆς πόλεως κατέστησεν».

«Πολέμησε ακατάπαυστα και μόνος εναντίον πολλῶν και με λίγους εναντίον όλων μέχρις ὅτου κατέλαβε θριαμβευτικά το ανάκτορο: ἔτσι και τους εχθρούς εκδικήθηκε και τους φίλους βοήθησε, επιπλέον επανέφερε τις πατρογονικές τιμές στη γενιά του και ο ίδιος ανακηρύχθηκε βασιλιάς της πόλης»⁶³.

Ο Ευαγόρας αποκατέστησε τις προγονικές τιμές στην οικογένειά του, μία πράξη που δεν ήταν μόνο νόμιμη, αλλά αποτελούσε και καθήκον του. Εντούτοις, η εξουσία τους ήταν ήδη εδραιωμένη στην Κύπρο και εν μέρει νομιμοποιημένη:

⁶² Γεωργαντόπουλος, Πρωτοψάλτης & Ιωαννίδη-Φαληριώτη, 1939, http://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=259&m=3&pane=tr ans

⁶³ Αλεξίου, 2007:89

«οὕτω δὲ τῶν πραγμάτων καθεστῶτων καὶ τῶν ἐκγόνων τῶν ἐκείνου τὴν ἀρχὴν ἐχόντων Εὐαγόρας γίγνεται· περὶ οὗ τὰς μὲν φήμας καὶ τὰς μαντείας καὶ τὰς ὄψεις τὰς ἐν τοῖς ὕπνοις γενομένας, ἐξ ὧν μειζόνως ἂν φανείη γεγονὼς ἢ κατ' ἄνθρωπον, αἰροῦμαι παραλιπεῖν, οὐκ ἀπιστῶν τοῖς λεγομένοις, ἀλλ' ἵνα πᾶσι ποιήσω φανερὸν ὅτι τοσούτου δέω πλασάμενος εἰπεῖν τι περὶ τῶν ἐκείνῳ πεπραγμένων, ὥστε καὶ τῶν ὑπαρχόντων ἀφήμι τὰ τοιαῦτα περὶ ὧν ὀλίγοι τινὲς ἐπίστανται καὶ μὴ πάντες οἱ πολῖται συνίσασιν. ἄρξομαι δ' ἐκ τῶν ὁμολογουμένων λέγειν περὶ αὐτοῦ».

«Κι ἐνῶ εἶχε παγιωθεί ἡ κατάσταση καὶ οἱ ἀπόγονοι ἐκείνου τοῦ ἀντρα κατεῖχαν τὴν ἐξουσία γεννιέται ὁ Εὐαγόρας. Εὐλικρινᾶ προτιμῶ νὰ παραλείψω τὶς φήμες, τὶς μαντείες καὶ τὰ ὄνειρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ πρόβαλλε ἡ γέννησή του υπεράνθρωπη. Καὶ αὐτὸ το κάνω ὄχι γιατί δεν πιστεύω στὶς διηγήσεις ἀλλὰ γιὰ νὰ καταστήσω σε ὅλους σαφές ὅτι τόσο κατηγορηματικὰ ἀπέχω ἀπὸ κάθε φανταστικὴ ἐπινόηση γιὰ τὰ κατορθώματά του ὥστε νὰ αφήσω στὴν ἀκρὴ ἀκόμη καὶ τὰ ἀληθινὰ γεγονότα ὅταν εἶναι γνωστά μόνο σε λίγους καὶ ὄχι σε ὅλους τοὺς πολῖτες. Θα ξεκινήσω τώρα τὸν λόγο μου με τὰ γενικῶς παραδεκτά»⁶⁴.

Συνεπῶς, ὁ Εὐαγόρας δεν εἶναι μόνο ἓνας ἥρωας τῶν ομηρικῶν ἀνταγωνιστικῶν ἀξιών ἀλλὰ καὶ ἓνα παράδειγμα τῶν ἀναγνωρισμένων ἀρετῶν τοῦ πολίτη τῆς πόλης, που ξέρει νὰ ἀποφεύγει ἐσωτερικὲς συγκρούσεις:

«ὥσθ' ὅποτε μὲν αὐτὸν ὀρῶεν οἱ τότε βασιλεύοντες, ἐκπλήττεσθαι καὶ φοβεῖσθαι περὶ τῆς ἀρχῆς, ἡγουμένους οὐχ οἷόν τ' εἶναι τὸν τοιοῦτον τὴν φύσιν ἐν ἰδιώτου μέρει διαγαγεῖν, ὅποτε δ' εἰς τοὺς τρόπους ἀποβλέψειαν, οὕτω σφόδρα πιστεύειν, ὥστ' εἰ καὶ τὶς ἄλλος τολμῶη περὶ αὐτοὺς ἐξαμαρτάνειν, νομίζειν Εὐαγόραν αὐτοῖς ἔσεσθαι βοηθόν».

«Ὡστε οἱ τότε βασιλιάδες μόλις τὸν ἀντίκριζαν φοβόντουσαν καὶ ἔτρεμαν γιὰ τὴν ἐξουσία τοῦ ἔχοντα πλήρη ἐπίγνωση ὅτι δεν εἶναι

⁶⁴ Ὁπ.π:87

δυνατόν ένας άνδρας με τέτοια φυσικά χαρίσματα να παραμείνει απλός πολίτης. Όταν όμως έστρεφαν την προσοχή τους στον χαρακτήρα του τόση εμπιστοσύνη του είχαν ώστε να θεωρούν ότι και στην περίπτωση που κάποιος άλλος επιχειρούσε να τους βλάψει ο Ευαγόρας θα στεκόταν δίπλα τους βοηθός.»⁶⁵.

Για τους σύγχρονους Αθηναίους ο συνδυασμός αυτός ανταποκρίνεται σε αυτό που εύλογα θα περίμεναν από έναν Αθηναίο ρήτορα και ο Ισοκράτης εξηγεί πολλά στο ακροατήριό του. Οι αξιώσεις του Ευαγόρα στην κυρίαρχη δύναμη ευθυγραμμίζονται με την ανωτερότητα της ταλαντούχας προσωπικότητάς του, δηλαδή τη φύσιν που εμφανίζεται ως μεγαλοφροσύνη:

«διαφυγὼν δὲ τὸν κίνδυνον καὶ σωθεὶς εἰς Σόλους τῆς Κιλικίας οὐ τὴν αὐτὴν γνώμην ἔσχε τοῖς ταῖς τοιαύταις συμφοραῖς περιπίπτουσιν. οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι, κἂν ἐκ τυραννίδος ἐκπέσωσι, διὰ τὰς παρούσας τύχας ταπεινοτέρας τὰς ψυχὰς ἔχουσιν· ἐκεῖνος δ' εἰς τοσοῦτον μεγαλοφροσύνης ἤλθεν, ὥστε τὸν ἄλλον χρόνον ιδιώτης ὢν, ἐπειδὴ φεύγειν ἠναγκάσθη»

«Αλλά ο Ευαγόρας διέφυγε τον κίνδυνο και βρήκε καταφύγιο στους Σόλους της Κιλικίας, έχοντας τελείως διαφορετικό φρόνημα από όσους βυθίζονται σε τέτοιες συμφορές. Οι άλλοι δηλαδή όταν καταλυθεί η εξουσία τους γίνονται μικρόψυχοι και περιδεείς από τις παρούσες δυστυχίες. Εκείνος όμως εκδήλωσε τέτοια μεγαλοφροσύνη ώστε παρόλο που μέχρι εκείνη την ώρα ήταν ένας απλός πολίτης τώρα που εξαναγκάστηκε σε εξορία έθεσε τον υψηλό στόχο να γίνει μονάρχης»⁶⁶.

Παρόλα αυτά, ο Ισοκράτης δεν επικροτεί την τυφλή διατήρηση ανταγωνιστικών φιλοδοξιών. Οι τρόποι κάνουν τον χαρακτήρα ορατό αντανakλώντας τις ηθικές αρετές, που εκφράζονται στην αφοσίωση του Ευαγόρα και την αποφυγή της αδικίας:

⁶⁵ Όπ.π.

⁶⁶ Όπ.π.

«τυραννεῖν ᾤθη δειν. καὶ τοὺς μὲν πλάνους τοὺς φυγαδικούς καὶ τὸ δι' ἑτέρων ζητεῖν τὴν κάθοδον καὶ θεραπεύειν αὐτοῦ χεῖρους ὑπερεῖδεν, λαβὼν δὲ ταύτην ἀφορμὴν, ἦνπερ χρὴ τοὺς εὐσεβεῖν βουλομένους, ἀμύνεσθαι καὶ μὴ προτέρους ὑπάρχειν, καὶ προελόμενος ἢ κατορθώσας τυραννεῖν ἢ διαμαρτῶν ἀποθανεῖν, παρακαλέσας ἀνθρώπους, ὡς οἱ τοὺς πλείστους λέγοντες, περὶ πενήκοντα, μετὰ τούτων παρεσκευάζετο ποιεῖσθαι τὴν κάθοδον».

«Περιφρόνησε εξολοκλήρου τις περιπλανήσεις της εξορίας, την επάνοδο μέσω άλλων και την κολακεία σε κατώτερους του. Αντιθέτως έχοντας ως εφελτήριο την ορθή επιδίωξη των ευσεβών να αμύνονται δηλαδή και να μην επιτίθενται πρώτοι, πήρε τη μεγάλη απόφαση ή να επιτύχει και να γίνει μονάρχης ή να αποτύχει και να πεθάνει. Έτσι συγκέντρωσε γύρω του σύμφωνα με τις μεγαλύτερες εκτιμήσεις όχι περισσότερους από πενήντα άνδρες και με αυτούς σχεδίαζε την επιστροφή του από την εξορία»⁶⁷.

Η κυριαρχία του Ευαγόρα εμφανίζεται ως ανταμοιβή των αρετών του. Μία θεϊκή δύναμη φαίνεται να παρενέβη, ώστε ο Ευαγόρας να μπορέσει να αποκτήσει την ηγεσία σύμφωνα με την ευσέβεια και τη δικαιοσύνη. Στην ιστορική εξέλιξή τους, οι όροι *οσίως* και *δικαίως* δημιουργούν έναν «κανόνα δύο αρετών», αφενός, ευσέβεια προς τους θεούς, και, αφετέρου, δικαιοσύνη προς τους άλλους:

«καὶ τοσοῦτον τῆς δόξης παραλλαττούσης οὐδετέρου τούτων ἐψεύσθησαν· οὔτε γὰρ ιδιώτης ὢν διετέλεσεν οὔτε περὶ ἐκείνους ἐξήμαρτεν, ἀλλὰ τοσαύτην ὁ δαίμων ἔσχεν αὐτοῦ πρόνοιαν, ὅπως καλῶς λήψεται τὴν βασιλείαν, ὥσθ' ὅσα μὲν ἀναγκαῖον ἦν παρασκευασθῆναι δι' ἀσεβείας, ταῦτα μὲν ἕτερος ἔπραξεν, ἐξ ὧν δ' οἶόν τ' ἦν ὀσίως καὶ δικαίως λαβεῖν τὴν ἀρχήν, Εὐαγόρα διεφύλαξεν. εἷς γὰρ τῶν δυναστευόντων ἐπιβουλεύσας τόν τε τύραννον ἀπέκτεινε καὶ συλλαβεῖν Εὐαγόραν ἐπεχείρησεν, ἡγούμενος οὐ δυνήσεσθαι κατασχεῖν τὴν ἀρχήν, εἰ μὴ κάκεῖνον ἐκποδῶν ποιήσαιτο».

⁶⁷ Όπ.π.:89

«Και παρόλο που οι γνώμες τους για τον Ευαγόρα τόσο πολύ δίσταντο δεν διαψεύσθηκαν σε καμία από τις εκτιμήσεις τους. Γιατί ούτε απλός ιδιώτης παρέμεινε ούτε εκείνους έβλαψε. Αντίθετα τόσο μεγάλη ήταν η θεία πρόνοια για δίκαιη κατάληψη της βασιλείας ώστε όσα κατ' ανάγκην απαιτούσαν ασεβείς πράξεις άλλος τα διέπραξε, τα μέσα όμως για να ανέλθει στον θρόνο με ευσέβεια και δικαιοσύνη ο θεός στον Ευαγόρα τα επεφύλαξε. Και έγινε ως εξής: ένας από τους ηγεμόνες επιβουλεύτηκε τον μονάρχη και τον σκότωσε, μετά αποπειράθηκε να συλλάβει τον Ευαγόρα με τη βεβαιότητα πως αν δεν έβγαζε από τη μέση και εκείνον θα ήταν αδύνατο να διατηρήσει την εξουσία»⁶⁸.

Μαζί, οι δύο όροι επιβεβαιώνουν τη διπλή νομιμότητα της κυριαρχίας του Ευαγόρα, καθώς πληρούν τις απαιτήσεις τόσο του ανθρώπινου όσο και του θείου νόμου. Αυτό ισχύει και για τη σύγκριση με τον Κύρο, τον ιδρυτή της Περσικής Αυτοκρατορίας⁶⁹:

«ἔπειτ' ἐκ μὲν τῆς Κύρου στρατηγίας οὐπω δῆλον ὅτι καὶ τοὺς Εὐαγόρου κινδύνους ἂν ὑπέμεινεν, ἐκ δὲ τῶν τούτῳ πεπραγμένων ἅπασι φανερόν, ὅτι ῥαδίως ἂν κάκεινοις τοῖς ἔργοις ἐπεχείρησεν. πρὸς δὲ τούτοις τῷ μὲν ὀσίως καὶ δικαίως ἅπαντα πέπρακται, τῷ δ' οὐκ εὐσεβῶς ἔνια συμβέβηκεν· ὁ μὲν γὰρ τοὺς ἐχθροὺς ἀπώλεσε, Κῦρος δὲ τὸν πατέρα τὸν τῆς μητρὸς ἀπέκτεινεν. ὥστ' εἴ τινες βούλοιντο μὴ τὸ μέγεθος τῶν συμβάντων ἀλλὰ τὴν ἀρετὴν τὴν ἑκατέρου κρίνειν, δικαίως ἂν Εὐαγόραν καὶ τούτου μᾶλλον ἐπαινέσειαν».

«Επίσης από την στρατηγία του Κύρου δεν συνάγεται ότι αυτός θα υπέμεινε και τους κινδύνους του Ευαγόρα ενώ από τα κατορθώματα του τελευταίου είναι πασιφανές ότι εύκολα θα αναλάμβανε και τα εγχειρήματα του Κύρου. Εκτός από αυτά όλα τα έργα του Ευαγόρα στηρίζονταν στην ευσέβεια και τη δικαιοσύνη ενώ ορισμένες ενέργειες του Κύρου ήταν ασεβείς: ο Ευαγόρας ως γνωστόν, εξόντωσε τους εχθρούς του, ο Κύρος όμως σκότωσε τον πατέρα της μητέρας του.

⁶⁸ Όπ.π.:87

⁶⁹ Alexiou, 2010: 142-143.

Συμπερασματικά εάν κάποιος επιθυμούσαν να κρίνουν όχι με κριτήριο το μέγεθος των πράξεων αλλά με βάση την αξία του καθενός αναμφίβολα θα εγκωμιάζαν τον Ευαγόρα πολύ περισσότερο από τον Κύρο»⁷⁰.

Ο Κύρος ο Μέγας είναι ένα σημαντικό παράδειγμα για τον ρητορικό τόπο της σύγκρισης προς ενδόξους⁷¹. Ο Ισοκράτης συγκρίνει τον πρωταγωνιστή με τους πιο αξιόλογους ήρωες, για να μεγεθύνει τα επιτεύγματά του. Ο Κύρος απολαμβάνει την εκτίμησή του σε πολλά κείμενα εκείνης της εποχής. Ο Αριστοτέλης (*Πολιτεία* 1310β 38) επιβεβαιώνει ότι ο Κύρος κατατάσσεται ανάμεσα στους μεγάλους ευεργέτες και απελευθερωτές.

Στον «Ευαγόρα», τόσο ο Κύπριος βασιλιάς όσο και ο Κύρος προβάλλονται ως νικηφόροι στρατηγοί και κυρίαρχοι στις δικές τους πολιτείες. Ωστόσο, ο Ισοκράτης εκμεταλλεύεται ορισμένες διαφορές. Η κατασκευή της σύγκρισης μεταξύ του Κύρου και του Ευαγόρα επισημαίνει κατ' αρχήν αντίθεση μεταξύ των σημαντικών στρατιωτικών δυνάμεων του Κύρου και της σχεδόν αποκλειστικά ατομικής επιτυχίας του Ευαγόρα⁷².

Παρόλα αυτά, το χαρακτηριστικό που διακρίνει ιδιαίτερα τους δύο άντρες είναι η ηθική αξιολόγηση των επιτευγμάτων τους. Σε αντίθεση με τον Κύρο, ο οποίος δολοφόνησε τον παππού του, ο Ευαγόρας ήταν ηθικά άμεμπτος, όπως υπονοούν οι δύο αρετές, *οσίως* και *δικαίως*.

Ακόμη και στην άσκηση εξουσίας ο Ισοκράτης περιγράφει έναν ιδανικό βασιλιά, του οποίου η βασιλεία δεν βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο σύστημα, αλλά στην προσωπικότητα ενός ατόμου και ακόμη περισσότερο στην παρουσία δημοκρατικών αξιών. Στον «Ευαγόρα», η εικόνα ενός ηγέτη που φροντίζει το κοινό καλό και εμποδίζει μία τυραννική κυβέρνηση είναι ξεκάθαρη:

⁷⁰ Αλεξίου, 2007:91

⁷¹ Roth, 2003: 157-158.

⁷² Rapp, 2002: 428-429

«μέγιστον δὲ τεκμήριον καὶ τοῦ τρόπου καὶ τῆς ὀσιότητος τῆς ἐκείνου· τῶν γὰρ Ἑλλήνων πολλοὶ καὶ καλοὶ κάγαθοὶ τὰς αὐτῶν πατρίδας ἀπολιπόντες ἦλθον εἰς Κύπρον οἰκήσοντες, ἡγούμενοι κουφοτέραν καὶ νομιμωτέραν εἶναι τὴν Εὐαγόρου βασιλείαν τῶν οἴκοι πολιτειῶν· ὧν τοὺς μὲν ἄλλους ὀνομαστὶ διελθεῖν πολὺ ἂν ἔργον εἴη·»

«Ορίστε η μεγαλύτερη απόδειξη του χαρακτήρα του και ιδίως της ευσέβειάς του : πολλοὶ επιφανεῖς Ἕλληνες εγκατέλειψαν τις πατρίδες τους και ἦλθαν να κατοικήσουν στην Κύπρο ἔχοντας την πεποίθηση ὅτι η βασιλεία του Ευαγόρα εἶναι ηπιότερη και νομιμότερη των δικῶν τους πολιτευμάτων. Ασφαλῶς και θα ξεπερνούσε τα ὅρια να αναφέρω ὀνομαστικά ὄλους τους υπόλοιπους »⁷³.

Ο Ισοκράτης τονίζει ὅτι η κυβέρνηση του Ευαγόρα στην Κύπρο ἦταν λιγότερο καταπιεστική και πιο δίκαιη ἀπὸ αυτές στην Ελλάδα. Αυτή η δήλωση ἔχει μία ειδική συναισθηματική δύναμη: η βασιλεία του Ευαγόρα παρουσιάζει μία ἔντονη αντίθεση με αυτή της τυραννικής μοναρχίας. Ἐτσι, αναφερόμενος στις δημοκρατικές αξίες, ο Ισοκράτης υπονοεῖ ὅτι ἀκόμη και ἓνα δημοκρατικό ακροατήριο θα δεχόταν τον πρωταγωνιστὴ του εγκωμίου του ως ἰδανικό ηγέτη. Ο Ισοκράτης θέλει με αυτό τον τρόπο να γεφυρώσει την ἀπόσταση ἀνάμεσα στη δημοκρατία και τη μοναρχία.

Ο Ισοκράτης περιγράφει ὄλες τις δυστυχίες μίας τυραννικής μοναρχίας. Ο Θησεῆας, ο οποίος δεν θεωρούσε τους ἄνδρες αυτούς ως κυβερνήτες, ἀλλὰ ως παράσιτα των κρατῶν τους, ἀπέδειξε με επιτυχία ὅτι ἦταν εύκολο να ασκήσει ἀνώτατη ἐξουσία και ταυτόχρονα να ἀπολαμβάνει καλές σχέσεις με τους πολίτες, ὅπως σε μία δημοκρατία. Ὅταν ο Θησεῆας ἀπελευθέρωσε τους συμπολίτες του ἀπὸ την εσωτερική ἀναταραχή που ἦταν βαθιά ριζωμένη ἀπὸ την τυραννική μοναρχία, τον ἔστεψαν βασιλιά σε ἀναγνώριση της ἀνωτερότητάς του σε ὄλους τους τομείς, πιστεύοντας ὅτι ο μόνος κανόνας του ἦταν να εἶναι περισσότερο ἔμπιστος και πιο δίκαιος ἀπὸ τη δική του δημοκρατία. Οι δύο ὅροι

⁷³ Αλεξίου, 2007:97

πιστός και κοινός χρησιμεύουν για να επιβεβαιώσουν την ίδια εικόνα του Θησέα με τους όρους *κουφός και νόμιμος* στον «Ευαγόρα». Και παρότι ο Ευαγόρας κερδίζει εξουσία που δεν βασίζεται σε καμία δημοκρατική νομιμότητα, όπως κάνει ο Θησέας, η βασιλεία του φαίνεται να αντικατοπτρίζει τις ίδιες αξίες, παρά τη μορφή διακυβέρνησης⁷⁴. Επιπλέον, για να αποδείξει τις πολιτικές αρετές του Ευαγόρα, ο Ισοκράτης στήριξε το επιχείρημά του στον «τόπο εκ κρίσεως» αναφερόμενος σε εκείνους που έδειξαν την εκτίμησή τους για τον Ευαγόρα εγκαθιστώντας τον στην Κύπρο και κατά κύριο λόγο, τον Αθηναίο στρατηγό Κόνωνα.

Μετά τη στρατιωτική καταστροφή των Αθηναίων, η απόφαση του Κόνωνα να εγκατασταθεί στην Κύπρο ήταν συνειδητή, μία επιλογή από μία σειρά επιλογών που ήταν διαθέσιμες στον ενάρετο Αθηναίο στρατηγό. Παρόλα αυτά, μερικές συνήθειες τεχνικές της ιστορικής χειραγώγησης του Ισοκράτη φαίνεται να χρησιμοποιούνται σε αυτό το σημείο για να εξυπηρετήσουν τις πρακτικές ανάγκες του λόγου.

Στον «Ευαγόρα», ο Κόνωνας δεν επέστρεψε στην Αθήνα λόγω της ντροπής που ένιωσε. Ο Διόδωρος (13.106.6) αναφέρει τον φόβο του Κόνωνα για την οργή των Αθηναίων και τη φιλία του με τον Ευαγόρα. Είναι προφανές ότι ο Ισοκράτης, διατηρώντας τον ιστορικό πυρήνα αυτού που συνέβη, ερμηνεύει τα ιστορικά γεγονότα σύμφωνα με τους συγκεκριμένους στόχους του λόγου.

Το εγκώμιο στον Ευαγόρα διερευνά χαρακτηριστικά ηθικά ζητήματα, μελετώντας την πολιτική υπόσταση με ηθικά κίνητρα. Αυτό αναπτύσσεται περαιτέρω στη συμμαχία του Κόνωνα, του Ευαγόρα και των Περσών κατά των Λακεδαιμονίων. Και οι δύο εκδήλωσαν δέσμευση για την Αθήνα, έχοντας αποκτήσει αθηναϊκή υπηκοότητα. Ωστόσο, η συνεργασία τους με τους Πέρσες έπρεπε να είναι και ηθικά σωστή.

Στον «Ευαγόρα», ο Ισοκράτης φροντίζει να παράσχει αρκετές

⁷⁴ Eucken, 1983: 97; Roth, 2003: 157-158.

ενδείξεις για την ηθική παρακμή της Σπάρτης, εκμεταλλευόμενος τα αντιλαϊκά αισθήματα του ακροατηρίου και μιλώντας για την πλειοψηφία του αθηναϊκού λαού. Αν και το πλαίσιο είναι αυτό των διεθνών σχέσεων, ο Ισοκράτης υποθέτει: είναι η «τυραννική» δύναμη των Λακεδαιμονίων πάνω στους Έλληνες μετά το 404 π.Χ. και η ακόρεστη απληστία τους, που τονίζεται, όχι η αφύσικη συμμαχία των Ελλήνων με τους Πέρσες.

Ο αγώνας του Σπαρτιάτη βασιλιά κατά των Περσών ήταν αξιέπαινος από την άποψη της Πανελληνίας ιδέας αλλά όχι σύμφωνα με τις πολιτικές των Λακεδαιμονίων στην Ελλάδα. Η πολιτική υποστήριξη των τοπικών φατριών της Σπάρτης προκάλεσε την εμπλοκή των Ελλήνων σε διαμάχες και κινδύνους, οπότε ο Αγησίλαος δεν είχε ούτε το χρόνο ούτε τη δύναμη να πολεμήσει τους βαρβάρους. Ένα κοινό σημείο αναφοράς στις διαφορετικές ερμηνείες αυτών των ιστορικών γεγονότων είναι η καλοσύνη προς τους Έλληνες. Αυτό επιβεβαιώνεται και στον «Ευαγόρα», όπου η νίκη επί των Λακεδαιμονίων χαρακτηρίζεται ως απελευθερωτική για την Ελλάδα και ευεργετική για τα αθηναϊκά συμφέροντα:

«λαβόντες δ' ἐκεῖνοι τοῦτον τὸν καιρὸν καὶ τῶν στρατηγῶν τῶν βασιλέως ἀπορούντων ὅ τι χρήσονται τοῖς πράγμασιν, ἐδίδασκον αὐτοὺς μὴ κατὰ γῆν ἀλλὰ κατὰ θάλατταν ποιεῖσθαι τὸν πόλεμον τὸν πρὸς Λακεδαιμονίους, νομίζοντες, εἰ μὲν πεζὸν στρατόπεδον καταστήσαιντο καὶ τούτῳ περιγένοιτο, τὰ περὶ τὴν ἡπειρον μόνον καλῶς ἔξιν, εἰ δὲ κατὰ θάλατταν κρατήσειαν, ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα τῆς νίκης ταύτης μεθέξιν.

«Και τότε ήταν που ο Ευαγόρας και ο Κόνων εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία. Ενώ οι στρατηγοί του Πέρση βασιλιά βρίσκονταν σε απορία πώς να αντιμετωπίσουν την κατάσταση τους συμβούλευσαν να μην πολεμήσουν εναντίον των Λακεδαιμονίων στην ξηρά αλλά στη θάλασσα με τη σκέψη ότι αν οι Πέρσες οργάνωναν ένα πεζό στράτευμα και αποκτούσαν υπεροχή στην ξηρά θα επωφελείτο μόνο η ασιατική

χώρα ενώ η νίκη στη θάλασσα θα ευεργετούσε ολόκληρη την Ελλάδα. Αυτό πραγματικά συνέβη...»⁷⁵.

Η ήττα των Λακεδαιμονίων συχνά θεωρήθηκε μόνο ως Περσική νίκη, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του ογδόντα του 4ου αιώνα⁷⁶. Αυτή είναι ίσως η πιο πρόωρη απόδειξη της θεωρίας αυτής της νίκης ως προϋπόθεσης για την αναβίωση της Αθήνας στην ηγεμονική της θέση στην ελληνική περιφέρεια. Ταυτόχρονα, ο Ισοκράτης επιμένει να συνδέσει τα συμφέροντα της Αθήνας με την Πανελλήνια ιδέα ως δύο επίμονες ιδέες. Τονίζει την ελληνικότητα του Ευαγόρα και το γεγονός ότι ο Ευαγόρας και ο Κόνωνας οδηγούνται σχεδόν εξ ολοκλήρου από την ανάγκη να σώσουν την Αθήνα και την Ελλάδα από μία αυτοκρατορική τυραννική εξουσία. Οι Αθηναίοι τιμούσαν τόσο τον Κόνωνα όσο και τον Ευαγόρα με τις υψηλότερες τιμές και έστησαν τα αγάλματά τους μπροστά στη Στοά του Δία στην Αγορά και κοντά στην εικόνα του Δία Σωτήρος⁷⁷. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Ισοκράτης, στον «Ευαγόρα», εκτιμά ιδιαίτερα τις ανταγωνιστικές αξίες ως έκφραση συνεργασίας.

Επιπλέον, στον «Ευαγόρα», αν ο Ισοκράτης δεν παρουσιάζει μία ιστορική φιγούρα αλλά ένα πολιτικό και ηθικό ιδεώδες, τότε πρέπει να επισημανθεί ότι ταυτόχρονα επιστράτη την προσοχή του αναγνώστη στην ενότητα της ρητορικής και της πολιτικής, ακριβώς με την προσωποποίηση στον Ευαγόρα των ιδανικών εκπαιδευτικών του στόχων.

Και ενώ ο Ευαγόρας αναδείχθηκε σε όλα αυτά αξεπέραστος δεν θα φανεί κατώτερος ούτε στα υπόλοιπα. Παρά την εκ φύσεως εξαιρετική του διάνοια και την έμπρακτη ικανότητά του να επιτυγχάνει το ορθό σε πάμπολλα εγχειρήματα είχε την πεποίθηση ότι δεν πρέπει να αδιαφορεί ούτε να αυτοσχεδιάζει στις ενέργειές του, αντιθέτως αφιέρωσε αδιαλείπτως τον περισσότερο χρόνο του στην αναζήτηση

⁷⁵ Αλεξίου, 2007:97

⁷⁶ Funke, 1980: 120-121.

⁷⁷ Alexiou, 2010: 149-150.

στην περισυλλογή και τον σχεδιασμό έχοντας την πεποίθηση ότι εάν ασκήσει σωστά την κρίση του εξίσου σωστά θα βασιλεύσει. Μάλιστα έμενε έκπληκτος με όσους φροντίζουν το πνεύμα τους για την επιδίωξη άλλων στόχων ενώ για το ίδιο το πνεύμα αδιαφορούν ολοκληρωτικά.

Η ρητορική και η πολιτεία, που εκφράζουν την αναζήτηση του Ισοκράτη για πνευματικές ικανότητες και ηθικές αξίες, μπορεί να θεωρηθεί ότι αλληλοσυμπληρώνονται. Ο Ισοκράτης τις αντιμετώπισε ως ενιαιοποιημένο πεδίο. Αυτός επαινεί τον Ευαγόρα για την άσκηση του πνεύματός του και την καλλιέργεια των αρετών που ενσταλάσσονται σ' αυτόν. Αυτό σημαίνει ότι η άσκηση του νου αντιπροσωπεύει μία προσπάθεια να βελτιωθούν οι εξαιρετικές φυσικές ικανότητες. Η *φρόνησις* είναι ένα θεμελιώδες στοιχείο της κλίμακας αξιών του Ισοκράτη και έχει μία κεντρική θέση στην εκπαίδευσή του. Οι εκπαιδευτικές ιδέες του Ισοκράτη βασίζονται στη σημασία της *δόξας*, η οποία είναι η ικανότητα να επιτυγχάνονται τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα με τη χρήση «γνώμης» ή «κρίσης», όχι μόνο στην προετοιμασία ενός λόγου αλλά σε όλες τις ενέργειες της ζωής. Πιστεύει ότι φιλόσοφος είναι ένας άνθρωπος που ασχολείται με τις σπουδές από τις οποίες θα κερδίσει πιο γρήγορα τη φρόνηση⁷⁸.

Η ρητορική εκπαίδευση εξοπλίζει τους μαθητές με την τέχνη της διατύπωσης, ενώ παράλληλα οι μαθητές αποκτούν πνευματικές δεξιότητες που απαιτούνται στη δημόσια και ιδιωτική ζωή. Αυτό σημαίνει ότι με την τέχνη της ρητορικής διατύπωσης, αναπτύσσεται και η πρακτική σκέψη και κρίση. Ακριβώς όπως ένας ρήτορας σαν τον Ισοκράτη φροντίζει για την αρμονική και ρυθμική δομή ενός λόγου, την προσεκτική επιλογή των λέξεων, τη σαφήνεια της έκφρασης και τον ακριβή διαχωρισμό των συνωνύμων, ο ίδιος ο ιδανικός ηγέτης, ο Ευαγόρας, δεν άφησε τίποτα ανεξήγητο, πολιτικό και προσωπικό. Με την εικασία της ψυχής, της φρόνησης και της ακρίβειας, ο Ισοκράτης

⁷⁸Poulakos, 1995: 56-61.

υποδηλώνει τη σχέση του Ευαγόρα με την εκπαίδευσή του⁷⁹.

Η πνευματική ικανότητα είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα της εκπαίδευσης του Ισοκράτη, όπως παρουσιάζεται στον επίλογο του «Ευαγόρα», που απευθύνεται στον Νικοκλή. Ο L. Collins Edwards⁸⁰ επιμένει στην αντίληψη του Ισοκράτη για τον παιδαγωγικό και επιστημολογικό ρόλο των παραδειγμάτων. Ένα τέτοιο πρόγραμμα περιλαμβάνει απομίμηση και απαιτεί μοντέλα, τα οποία πρέπει να μελετηθούν. Ο Ευαγόρας προβάλλεται ως πρότυπο που μπορεί κάποιος να μιμηθεί:

«ὧν ἔνεκα καὶ μᾶλλον ἐπεχείρησα γράφειν τὸν λόγον τοῦτον, ἡγούμενος καὶ σοὶ καὶ τοῖς σοῖς παισὶ καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς ἀπ' Εὐαγόρου γεγονόσι πολὺ καλλίστην ἂν γενέσθαι ταύτην παράκλησιν, εἴ τις ἀθροίσας τὰς ἀρετὰς τὰς ἐκείνου καὶ τῷ λόγῳ κοσμήσας παραδοίη θεωρεῖν ὑμῖν καὶ συνδιατρίβειν αὐταῖς. Τοὺς μὲν γὰρ ἄλλους προτρέπομεν ἐπὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐτέρους ἐπαινοῦντες, ἵνα ζηλοῦντες τοὺς εὐλογουμένους τῶν αὐτῶν ἐκείνοις ἐπιτηδευμάτων ἐπιθυμῶσιν, ἐγὼ δὲ σὲ καὶ τοὺς σοὺς οὐκ ἄλλοτρίοις παραδείγμασι χρώμενος ἄλλ' οἰκείοις παρακαλῶ, καὶ συμβουλεύω προσέχειν τὸν νοῦν, ὅπως καὶ λέγειν καὶ πράττειν μηδενὸς ἧττον δυνήσει τῶν Ἑλλήνων».

«Διὰ τοὺς λόγους τούτους προ πάντων ἐπεχείρησα νὰ γράψω τὸν λόγον τούτον, διότι ἐνόμιζον ὅτι αὐτὴ θὰ ἦτο ἡ ἀρίστη παρόρμησις καὶ διὰ σε καὶ τὰ παιδιά σου καὶ τοὺς ἄλλους ἀπογόνους τοῦ Ευαγόρου, εἰάν δηλαδὴ τις, συγκεντρώσας τὰς ἀρετὰς ἐκείνου καὶ στολίσας αὐτάς διὰ τοῦ λόγου, ἠθέλε παραδώσει αὐτάς εἰς σὰς διὰ νὰ τὰς παρατηρήτε ὡς εἰκόνα, νὰ τὰς ἀναγιγνώσκετε καὶ τὰς ἐφαρμόζετε. Διότι τοὺς μὲν ἄλλους προτρέπομεν πρὸς τὴν ἀγάπην πρὸς μὸρφωσιν, ἐπαινοῦντες τρίτους, ἵνα, ζηλεύοντες τοὺς ἐπαινουμένους, ἐπιθυμοῦν νὰ μιμηθοῦν ἐκείνους, ἐγὼ δὲ σε καὶ τοὺς ἰδικούς σου ὄχι ξένα παραδείγματα μεταχειριζόμενος ἀλλὰ ἐκ τῆς οἰκογενείας σου, σε προτρέπω καὶ σε συμβουλεύω

⁷⁹ Eucken, 1983: 265-266.

⁸⁰ Collins Edwards, 2010: 388.

πώς θα δυνηθής να πράττης και να λέγης ουχί κατώτερα από κανένα Έλληνα»⁸¹.

Ο Ισοκράτης με αυτό τον τρόπο προτρέπει τους ανθρώπους να μελετήσουν τη φιλοσοφία του, εγκωμιάζοντας τους άλλους, ώστε να μιμηθούν τους επαίνους. Ο Ισοκράτης δηλώνει ότι το εγκώμιο του Ευαγόρα αποτελεί, επομένως, μέρος μίας εκπαιδευτικής διαδικασίας στην οποία συμμετέχει και ο Νικοκλής. Ο Ισοκράτης υποδεικνύει τους μαθητές του ως εμφανή παραδείγματα υψηλών προτύπων και επιτυχημένων προσπαθειών. Περιγράφει το καθήκον του Νικοκλή προς τους προγόνους του ως κίνητρο: ο ρόλος του ως βασιλιά μοιάζει με έναν αθλητικό αγώνα και η συνεχής άσκηση του νου θεωρείται απόλυτη προϋπόθεση για την επιτυχία του. Ο Ευαγόρας δείχνει ότι ο Νικοκλής αγωνίζεται ως «πρωταγωνιστής» για να κερδίσει το πρώτο βραβείο στον τομέα της εκπαίδευσης:

«ἀλλ' ὅμως ἐγὼ ταῦτ' εἰδὼς οὐδὲν ἤττον καὶ ποιῶ καὶ ποιήσω ταῦτὸν ὅπερ ἐν τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσιν οἱ θεαταί· καὶ γὰρ ἐκεῖνοι παρακελεύονται τῶν δρομέων οὐ τοῖς ἀπολελειμμένοις ἀλλὰ τοῖς περιτῆς νίκης ἀμιλλωμένοις.»

« Αλλ' όμως εγώ, αν και γνωρίζω τὰτα, πράττω εν τούτοις και θα πράξω εκείνο το οποίον πράττουν οι θεαταί εις τους γυμνικούς αγώνας. Πράγματι εκείνοι προτρέπουν εκ των δρομέων ουχί εκείνους οι οποίοι έχουν μείνει οπίσω, αλλ' εκείνους οι οποίοι αγωνίζονται διά την νίκη»⁸².

Ο Ισοκράτης αναλαμβάνει το ρόλο του ενεργού θεατή, ο οποίος παρακολουθεί με ενδιαφέρον⁸³. Αυτό που τονίζει ο Ισοκράτης στον «Ευαγόρα» ως ένα εντατικό πρόγραμμα για τον Νικοκλή που έχει αναλάβει να συνεχίσει τη μελέτη της «φιλοσοφίας» συναντάται και στον «Προς Νικοκλέα».

⁸¹ Αραπόπουλος, 1975: http://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=260&m=1&pane=tr ans

⁸² Γεωργαντόπουλος, Πρωτοψάλτης & Ιωαννίδη-Φαληριώτη, 1939: http://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=260&m=2&pane=tr ans

⁸³ Livingstone, 2007: 42.

Η σύνθεση αποτελούσε βασικό μάθημα στη σχολή του Ισοκράτη και αυτό είναι αυτονόητο. Από τα έργα του ωστόσο, προκύπτουν τουλάχιστον δύο άλλα θέματα που χρησίμευσαν ως προαπαιτούμενα για την τελική κυριαρχία του πολιτικού λόγου: η ιστορία και η λογοτεχνία. Για τον Ισοκράτη, το σκεπτικό για τη μελέτη της ιστορίας ήταν πολύπλευρο: τα αποδεικτικά του παραδείγματα θα μπορούσαν επίσης να προκαλέσουν ηθική βελτίωση. Στον «Ευαγόρα», για παράδειγμα, ο Ισοκράτης δηλώνει άμεσα ότι τα ιστορικά εγκλήματα μπορούν να κατοχυρώσουν παραδείγματα αξιέπαινης συμπεριφοράς:

«τῶν μὲν οὖν εἰς Εὐαγόραν πολλὰ μὲν οἶμαι παραλιπεῖν· ὑστερίζω γὰρ τῆς ἀκμῆς τῆς ἑμαυτοῦ, μεθ' ἧς ἀκριβέστερον καὶ φιλοπονώτερον ἐξεργασάμην ἂν τὸν ἔπαινον τοῦτον· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νῦν, ὅσον κατὰ τὴν ἐμὴν δύναμιν, οὐκ ἀνεγκωμιάστος ἐστίν. ἐγὼ δ', ὧ Νικόκλεις, ἡγοῦμαι καλὰ μὲν εἶναι μνημεῖα καὶ τὰς τῶν σωμάτων εἰκόνας, πολὺ μὲντοι πλείονος ἀξίας τὰς τῶν πράξεων καὶ τῆς διανοίας, ἃς ἐν τοῖς λόγοις ἂν τις μόνον τοῖς τεχνικῶς ἔχουσι θεωρήσειεν.»

«Πιστεύω λοιπόν ότι έχω παραλείψει πολλά εκ των αναφερομένων εις τον Ευαγόραν· διότι μου λείπουν αι σωματικά και πνευματικά δυνάμεις, με τας οποίας ήθελον επεξεργασθῆ τον ἔπαινον τούτον με περισσοτέραν ακρίβειαν και ζήλον· αλλ' όμως και τώρα, ὅσον εξαρτάται από την δύναμίν μου δεν ἔμεινε χωρίς επαίνους. Εγώ δε, Νικοκλή, νομίζω ότι είναι καλά μνημεῖα και του σώματος οι ανδριάντες, αλλά θεωρώ πολύ μεγαλυτέρας αξίας τας εικόνas των πράξεων και της διανοίας, τας οποίας ήθελεν ἴδει τις μόνον εις τους τεχνικῶς κατεσκευασμένους λόγους»⁸⁴.

4.2 Υφολογική και ερμηνευτική ανάλυση του «Προς Νικοκλέα»

Ο λόγος του «Προς Νικοκλέα» παρουσιάζει την εξής δομή και διάρθρωση: Στο Προοίμιο(1-8) ο ρήτορας αιτιολογεί την πρόθεσή του για παροχή συμβουλών προς τον Νικοκλή. Στον παραινετικό αυτό λόγο ο Ισοκράτης

⁸⁴ Γεωργαντόπουλος, Πρωτοψάλτης & Ιωαννίδη-Φαληριώτη, 1939: http://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=260&m=2

παραθέτει διδαχές προς τον νεαρό διάδοχο του κυπριακού θρόνου, τον Νικοκλή, για τα καθήκοντα και τον τρόπο διακυβέρνησης του καλού ηγεμόνα. Μετά το *προοίμιον* ο ρήτορας περνά στις συμβουλές του περί χρηστής διακυβέρνησης προς τον νεαρό διάδοχο του κυπριακού θρόνου, τον Νικοκλή, αφού καθόρισε πώς οφείλει να προετοιμάσει την ψυχή και τη διάνοιά του όποιος πρόκειται να αναλάβει την εξουσία σε μια πόλη (9-15). Τέλος στις παραγράφους 15–35: δίνει συμβουλές για μια χρηστή διακυβέρνηση. Συμβουλές για τον τρόπο επιλογής του περιβάλλοντος του ηγεμόνα. Επίσης η εγκράτεια, η σωφροσύνη και η τήρηση του ορθού μέτρου γίνονται απαραίτητες αρετές του.

Αρχικά ο Ισοκράτης συμβουλεύει τον Νικοκλή πως πρέπει να ασκεί καθημερινά το πνεύμα του, καθώς του υποδεικνύει πώς να έχει σχέσεις αγάπης και εμπιστοσύνης με τους ιδιώτες, πώς πρέπει να καθορίζεται το περιβάλλον του βασιλιά κ.λπ. Στη συνέχεια συμβουλεύει ποιες πρέπει να είναι οι ασχολίες και οι επιδιώξεις των βασιλέων που πρέπει να αναζητούν την μεγαλοπρέπεια καθώς και ότι πρέπει να ασκούν την διάνοιά τους, διότι η πνευματική καλλιέργεια είναι σημαντικότερη από την αντίστοιχη σωματική. Στον επίλογό του παρατηρεί πως οι συμβουλές του δεν αποτελούν καινοτομία, αλλά γνωστές συμβουλές οργανωμένες σε σύνολο.

Για τους σκοπούς της φιλοσοφίας του Ισοκράτη δεν υπάρχει κανένας τρόπος για να διαχωριστεί η καλή φωνή από την καλή σκέψη, καθώς ένας καλός λόγος μπορεί να είναι προϊόν μόνο εκείνου που τον έχει επίσης σκεφτεί καλά. Όπως αναφέρει και στον «Προς Νικοκλέα», ο λόγος μπορεί να είναι η αποτύπωση ενός καλού μυαλού αλλά και μίας καλής και πιστής ψυχής παράλληλα:

«εἰ μὲν οὖν ἔσται τὸ δῶρον ἐξεργασθὲν ἄξιον τῆς ὑποθέσεως, χαλεπὸν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς συνιδεῖν· πολλὰ γὰρ καὶ τῶν μετὰ μέτρου ποιημάτων καὶ τῶν καταλογάδην συγγραμμάτων ἔτι μὲν ἐν ταῖς διανοίαις ὄντα τῶν συντιθέντων μεγάλας τὰς προσδοκίας παρέσχεν, ἐπιτελεσθέντα δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιδειχθέντα πολὺ καταδεεστέραν τὴν δόξαν τῆς ἐλπίδος ἔλαβεν.»

«Εάν μεν λοιπόν η εργασία που θέλω να σου προσφέρω θα αχθή εις πέρας κατά τρόπον άξιον του τεθέντος σκοπού, τούτο είναι δύσκολον να διακρίνη κανείς εξ αρχής. Διότι και πολλά εκ των έργων, τα οποία έχουν γραφή είτε εις στίχους είτε εις πεζόν λόγον, όταν μεν είναι ακόμη εις τον νουν εκείνων που τα συνθέτουν, συνήθως παρέχουν μεγάλας προσδοκίας, όταν δε αχθούν εις πέρας και επιδειχθούν εις άλλους, συνήθως αποκτούν φήμην κατωτέραν της ελπίδος»⁸⁵.

Στον «Προς Νικοκλέα», ο Ισοκράτης περιλαμβάνει το φθόνο και την άγνοια ως μέρος της ανθρώπινης φύσης. Λόγω του φθόνου του, ένα κοινό θα προσπαθήσει ενεργά να αγνοήσει τον λόγο ενός ατόμου, ανεξάρτητα από την ποιότητά του:

Στις παραγράφους 47-49 ο Ισοκράτης μιλάει εκτενώς για τον χαρακτήρα των ανθρώπων, τις λανθασμένες προτεραιότητες που βάζουν στη ζωή τους και πώς συναναστρέφονται με τους άλλους ανθρώπους. (παράγραφος 47 « εύροι δ' αν .. τοις ειρημένοις όντων.») Στην συνέχεια κάνει μια μικρή αναφορά στον Όμηρο, που αφηγήθηκε με την μορφή μύθων τους αγώνες και τους πολέμους των ημίθεων. (παράγραφοι 48-49 « Διό και την Ομήρου ... εμυθολόγησεν»)

Η ιστορία χρησιμοποιεί τους ρήτορες πριν την χρησιμοποιήσουν εκείνοι για να διαμορφώσουν τις ομιλίες τους. Ένας χώρος αποθήκευσης του παρελθόντος για την Ισοκρατική εκπαίδευση ήταν η λογοτεχνία, η οποία θα μπορούσε να προσφέρει ηθική διδασκαλία καθώς και παραδείγματα συναρπαστικής γλώσσας. Στον«Προς Νικοκλέα», ο Ισοκράτης παροτρύνει στο άκουσμα των ποιητών για σωστή κρίση και κατάρτιση. Ο Ισοκράτης ενθαρρύνει τον Νικοκλή να χρησιμοποιήσει καλά σεβαστούς ποιητές και σοφιστές.

Έχει αποδειχθεί ότι οι βασιλιάδες διαχειρίζονται την εξουσία τους έτσι όπως έχουν διαμορφώσει και τον χαρακτήρα τους. Οπότε πρώτο μέλημα του βασιλιά είναι να μορφώνεται συνέχεια και να ασκεί την ψυχή του. Ο βασιλιάς πρέπει να είναι γεμάτος αρετές και να ξεχωρίζει από τους ανθρώπους. Το να έχει

⁸⁵ Αραπόπουλος, 1950: http://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=301&m=2&pane=tr ans

αναλάβει την επιμέλεια της πόλης δεν είναι τόσο σημαντικό όσο το να γίνεται σώφρονέστερος. Ακόμη και οι απλοί πολίτες προσπαθούν καθημερινά να διαμορφώνουν τον χαρακτήρα τους και να αποκτούν αρετές. Με αυτό το σκεπτικό ο Ισοκράτης παροτρύνει τον Νικοκλέα να συναναστρέφεται με σώφρονες ανθρώπους. Τους άλλους ανθρώπους να τους προσκαλεί στην αυλή του, όσους μπορεί, χωρίς να αγνοεί κανέναν και από τους ποιητές και τους φιλόσοφους να γίνεται ο μεγαλύτερος ακροατής. Ακόμη ο βασιλιάς πρέπει να είναι προετοιμασμένος να γίνει ο κριτής των κατωτέρων του αλλά και να συναγωνιστεί τους ανωτέρους του. Να συμβουλεύει τους κατωτέρους του αλλά παράλληλα να προσπαθεί να γίνεται όλο και καλύτερος όταν συναναστρέφεται με ανώτερους και πιο σώφρονες. Με αυτό τον τρόπο θα εξασκηθεί γρήγορα ο Νικοκλέας και θα αποκτήσει τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται σημαντικά για να διοικήσει την πόλη έτσι όπως πρέπει.

Ο Νικοκλέας πρέπει να παρακινηθεί από μόνος του ώστε να καλλιεργήσει τον εαυτό του και το πνεύμα του. Αυτό πρέπει να γίνει διότι είναι θλιβερό οι χειρότεροι να συμβουλεύουν τους καλύτερους και οι ανόητοι να κρίνουν τους σώφρονες. («ώστε ουδενί ... τοις φρονιμοτέροις προστάττειν»).

Ο Ισοκράτης πιστεύει ότι τα καλύτερα μοντέλα διακυβέρνησης είναι αυτά που αποφασίζονται από τον λαό και κάνει μία σύγκριση μεταξύ της γραφής των λόγων και της γραφής των νόμων. Οι νομοθέτες έχουν στη διάθεσή τους πολλούς προϋπάρχοντες νόμους και ο τρόπος με τον οποίο κρίνουν τους νόμους που είναι καλοί και πρέπει να υλοποιηθούν είναι η συγκέντρωση των νόμων που θεωρούνται καλοί (*Περί Αντιδόσεως*, 83).

Όταν το ακροατήριο ακούσει το λόγο, θα κληθούν να συμφωνήσουν με τα καλά, αν έχουν εκπαιδευτεί στην φιλοσοφία του Ισοκράτη, στην οποία θα έχουν εκπαιδευτεί για να μπορούν να αξιολογήσουν το καλό ή το κακό που βασίζεται στο μοντέλο του. Ο Ισοκράτης εκπαίδευε βασιλιάδες, πολιτικούς, στρατηγούς και γονείς, που με τη σειρά τους εκπαίδευαν τους μαθητές τους, τους οπαδούς τους, τους στρατιώτες και τα παιδιά. Το ιδεώδες του Ισοκράτη είναι ένα

σύστημα που αναγκάζει τον καθένα να έχει την ίδια δόξα, μειώνοντας έτσι την πιθανότητα να αποτύχει ο καλός λόγος λόγω τύχης.

Αυτό ευθυγραμμίζει και τους δύο βασιλιάδες και το πλήθος, και δεδομένου ότι ο βασιλιάς ιδανικά ακολουθεί τις απόψεις του Ισοκράτη, αυτοί με καλές δόξες αρχίζουν να δημιουργούν οφέλη για την πόλη. Τα καλύτερα παραδείγματα για το πώς λειτουργεί η φιλοσοφία του Ισοκράτη μπορούν να βρεθούν στη διδασκαλία του στους βασιλιάδες. Στον «Προς Νικοκλέα», ο Ισοκράτης γράφει στον γιο του θανόντος βασιλιά Ευαγόρα και του προσφέρει οδηγίες για το πώς θα μπορούσε να κυβερνήσει καλύτερα το λαό του και να συμπεριφερθεί στον εαυτό του. Ο Ισοκράτης παρουσιάζει πρώτα μία σειρά από δηλώσεις (αρκετά παρόμοιες με εκείνες του στο *Δημόνικο*) για πράξεις που θεωρεί ότι ταιριάζουν σε έναν καλό κυβερνήτη, το αποκορύφωμα των οποίων δηλώνει ότι είναι η προμήθεια μίας καλής φήμης:

«περὶ πλείονος ποιοῦ δόξαν καλὴν ἢ πλοῦτον μέγαν τοῖς παισὶ καταλιπεῖν· ὁ μὲν γὰρ θνητός, ἡ δ' ἀθάνατος, καὶ δόξη μὲν χρήματα κτητά, δόξα δὲ χρημάτων οὐκ ὄνητή, καὶ τὰ μὲν καὶ φαύλοις παραγίγνεται, τὴν δ' οὐχ οἷόν τε ἄλλ' ἢ τοὺς διενεγκόντας κτήσασθαι. τρύφα μὲν ἐν ταῖς ἐσθῆσι καὶ τοῖς περὶ τὸ σῶμα κόσμοις, καρτέρει δὲ ὡς χρὴ τοὺς βασιλεύοντας ἐν τοῖς ἄλλοις ἐπιτηδεύμασιν, ἵν' οἱ μὲν ὀρῶντες διὰ τὴν ὄψιν ἄξιόν σε τῆς ἀρχῆς εἶναι νομίζωσιν, οἱ δὲ συνόντες διὰ τὴν τῆς ψυχῆς ῥώμην τὴν αὐτὴν ἐκείνοις γνώμην ἔχωσιν.»

«Να εξετάζης μετὰ προσοχῆς πάντοτε τοὺς λόγους σου καὶ τὰς πράξεις σου, διὰ νὰ περιπίπτῃ ὅσον τὸ δυνατόν εἰς ὀλιγώτερα σφάλματα. Διότι ἀριστον μὲν εἶναι νὰ επιτυχάνῃ κανεὶς τὸ προσήκον μέτρον, ἀλλ' ἐπειδὴ δυσκόλως γίνεται τούτο ἀντιληπτόν, νὰ προτιμᾷς νὰ ἔχῃς ὀλιγώτερα τοῦ δέοντος καὶ ὄχι περισσότερα· διότι τὸ προσήκον μέτρον (τὸ ὀρθόν) ἐνυπάρχει μᾶλλον εἰς τὴν ἐλλείψιν παρά εἰς τὴν ὑπερβολήν»⁸⁶.

Ο Ισοκράτης συνεχίζει αυτή την προτροπή για το τι θα έπρεπε να αφήσει πίσω ο Νικοκλής ως κληρονομιά. Ο Νικοκλής πρέπει να

⁸⁶ Οπ.π.

περιορίσει τις σκέψεις του όχι λιγότερο από τις πράξεις του, και γι' αυτό πρέπει να κάνει συχνή χρήση της φιλοσοφίας. Αυτό απαιτεί από τον Νικοκλή να αφιερώνει ένα σημαντικό χρονικό διάστημα επικεντρωμένο σε παραδείγματα καλής δράσης, όχι ώστε να επαναλαμβάνει τα ίδια πράγματα, αλλά ώστε το μυαλό του, μέσα από τη συνεχή εξοικείωση με παραδείγματα καλής δράσης και την καλή δόξα, να συνηθίσει να παράγει εξίσου καλές ενέργειες μέσω εξίσου καλής δόξας.

Ο Ισοκράτης τονίζει για ακόμη μια φορά την σοβαρότητα των συμβουλών του λέγοντας στον Νικοκλέα να κάνει χρήση των συμβουλών του ή αν θέλει να αναζητήσει καλύτερες από αυτές.

Στον «Προς Νικοκλέα», ο Ισοκράτης αναφέρει ότι θα πρέπει να θεωρήσουμε αυτόν τον άνθρωπο ως τον πιο καταξιωμένο σε αυτόν τον τομέα που μπορεί να συλλέξει τον μεγαλύτερο αριθμό ιδεών που είναι διάσπαρτες ανάμεσα στις σκέψεις όλων των υπολοίπων και να τις παρουσιάσει με την καλύτερη μορφή.

Ακόμη στους πολιτικούς λόγους που αναφέρονται στην σωστή συμπεριφορά, δεν πρέπει να υπάρχουν καινοφανείς απόψεις, ούτε να ειπωθεί κάτι παράξενο ή κάτι που βρίσκεται έξω από τα καθιερωμένα. Θεωρείται χάρισμα όποιος μπορεί να συγκεντρώσει όσο πιο πολλές αλήθειες, από αυτές που βρίσκονται διασκορπισμένες στο νου αυτών των ανθρώπων και να μιλήσει καλύτερα. Αν και η απομίμηση της καλής δράσης είναι αξιέπαινη, ο Ισοκράτης επισημαίνει ότι οι πράξεις που αξίζει να γίνουν αντικείμενο μίμησης προέρχονται από εκείνες τις φιγούρες των οποίων οι σκέψεις αξίζουν επίσης να γίνουν αντικείμενο μίμησης. Ο Ισοκράτης υπογραμμίζει σκόπιμα τη σχέση μεταξύ καλής σκέψης και καλής δράσης, αλλά δίνει έμφαση στην καλή σκέψη, καθώς αυτή θα οδηγήσει αναμφισβήτητα σε καλή δράση. Επιπλέον, η μίμηση καλής δράσης, ενώ προσωρινά είναι ωφέλιμη, δεν έχει την ευελιξία που έχει η καλή σκέψη, καθώς η καλή σκέψη μπορεί να οδηγήσει σε μία ποικιλία καλών ενεργειών, κατάλληλων για ένα ευρύ φάσμα καταστάσεων και

περιστάσεων, ενώ η αναπαραγωγή μίας συγκεκριμένης καλής δράσης απαιτεί οι συνθήκες να είναι σύμφωνες. Αυτή η προσοχή που δίνεται στα διανοητικά επιτεύγματα έναντι των σωματικών συνεχίζεται, όταν ο Νικοκλής διδάσκεται ότι δεν πρέπει να κληροδοτήσει μία εικόνα του σώματός του αλλά της αρετής του:

«δεινὸν ἡγοῦ τῶν μὲν ἰδιωτῶν τινὰς ἐθέλειν ἀποθνήσκειν, ἵνα τελευτήσαντες ἐπαινεθῶσι, τοὺς δὲ βασιλεῖς μὴ τολμᾶν χρῆσθαι τοῖς ἐπιτηδεύμασι τούτοις, ἐξ ὧν ζῶντες εὐδοκιμήσουσιν. βούλου τὰς εἰκόνας τῆς ἀρετῆς ὑπόμνημα μᾶλλον ἢ τοῦ σώματος καταλιπεῖν. μάλιστα μὲν πειρῶ τὴν ἀσφάλειαν καὶ σαυτῶ καὶ τῇ πόλει διαφυλάττειν· ἐὰν δ' ἀναγκασθῆς κινδυνεύειν, αἰροῦ καλῶς τεθνάναι μᾶλλον ἢ ζῆν αἰσχυρῶς.»

«Ο βασιλιάς πρέπει να συνηθίσει τον εαυτό του να μιλάει για καλά πράγματα, ώστε να εθιστεί σε ένα τρόπο σκέψης σύμφωνα με αυτά που λέει. Να πραγματοποιεί με έργα αυτά που, όταν τα σκέφτεται, του φαίνονται σωστά. Εκείνων των οποίων ζηλεύει τη δόξα να μιμείται τα έργα. Να αξιώνει από τον εαυτό του να παραμένει σταθερός σε εκείνα που θα συμβούλευε και τα παιδιά του να κάνουν. Ακόμη να μην θεωρεί σοφούς αυτούς τους ανθρώπους που ασχολούνται με ασήμαντα πράγματα. Σοφούς να θεωρεί τους ανθρώπους που μιλούν για τα σπουδαία ζητήματα, που μιλούν με σεμνότητα για τον εαυτό τους και έχουν την δυνατότητα να ασχολούνται και με τα πράγματα και με τους ανθρώπους».

Η συλλογιστική πίσω από αυτή τη συμβουλή συνδέεται άμεσα με τη σημασία της μιμήσεως για τη φιλοσοφία του Ισοκράτη. Ενώ ένα άγαλμα μπορεί να προσφέρει στον θεατή τα φυσικά στοιχεία ενός αποθανόντος ηγέτη, αυτό είναι το μόνο που μπορεί να προσφέρει. Και ακόμη και αυτό, δεδομένης της φθαρτής φύσης της τέχνης, θα διαρκέσει μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα.

Αυτό που είναι πραγματικά σημαντικό είναι η φύση της δόξας του ηγέτη, οι σκέψεις του, οι ιδέες του και οι προθέσεις του, οι οποίες είναι απόδειξη της αρετής του.

Αυτή η ανάμνηση της αρετής είναι ανώτερη από ένα άγαλμα για δύο λόγους. Πρώτον, καθώς υπάρχει έξω από τον φυσικό κόσμο, μπορεί να παραδοθεί επ' αόριστον σε αντίθεση με το άγαλμα και το σώμα που προορίζεται να αντικατοπτρίζει. Δεύτερον, λόγω αυτής της μονιμότητας, η εικόνα της αρετής ενός ηγέτη έχει ένα μεγάλο βαθμό χρησιμότητας που λείπει τελείως από την εικόνα του σώματός του.

Η εικόνα της αρετής μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην εφαρμογή της φιλοσοφίας, καθώς αυτή η εικόνα ενσωματώνεται σε λόγους και μπορεί ως εκ τούτου να χρησιμοποιηθεί ως μοντέλο για μίμηση. Επιπλέον, ενώ ένα άγαλμα μπορεί να προσφέρει στους θεατές κάποιο συναισθηματικό όφελος, τα λόγια ενός λόγου μπορούν να μεταδοθούν σε όλα τα διαφορετικά έθνη και να ωφεληθούν από θέσεις που βρίσκονται εκατοντάδες μίλια μακριά από την πραγματική τοποθεσία από την οποία προέρχονται. Ο σημαντικός συνδυασμός της αθανασίας, της χρησιμότητας και της μεταδόσεως που βρέθηκαν σε αυτόν τον τύπο εικόνας τονίζεται στον Νικοκλή ξανά στον «Ευαγόρα»:

«τῶν μὲν οὖν εἰς Εὐαγόραν πολλὰ μὲν οἶμαι παραλιπεῖν· ὑστερίζω γὰρ τῆς ἀκμῆς τῆς ἐμαυτοῦ, μεθ' ἧς ἀκριβέστερον καὶ φιλοπονώτερον ἐξεργασάμην ἂν τὸν ἔπαινον τοῦτον· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νῦν, ὅσον κατὰ τὴν ἐμὴν δύναμιν, οὐκ ἀνεγκωμίαςτός ἐστιν. ἐγὼ δ', ὃ Νικόκλεις, ἠγοῦμαι καλὰ μὲν εἶναι μνημεῖα καὶ τὰς τῶν σωμάτων εἰκόνας, πολὺ μὲντοι πλείονος ἀξίας τὰς τῶν πράξεων καὶ τῆς διανοίας, ἅς ἐν τοῖς λόγοις ἂν τις μόνον τοῖς τεχνικῶς ἔχουσι θεωρήσειεν».

«Πιστεύω λοιπόν ότι έχω παραλείψει πολλά εκ των αναφερομένων εις τον Ευαγόρα. Διότι μου λείπουν αι σωματικά και πνευματικά δυνάμεις, με τας οποίας ήθελον επεξεργασθῆ τον ἔπαινον τούτον με περισσοτέραν ακρίβειαν και ζήλον. Αλλ' όμως και τώρα, ὅσον εξαρτάται από την δύναμίν μου δεν ἔμεινε χωρίς επαίνους. Εγώ δε, Νικοκλή, νομίζω ότι είναι καλά μνημεῖα και του σώματος οι ανδριάντες, αλλά θεωρώ πολύ μεγαλυτέρας αξίας τας εἰκόνας των πράξεων και της διανοίας, τας οποίας ήθελεν ἴδει τις μόνον εις τους τεχνικῶς

κατεσκευασμένους λόγους»⁸⁷.

«προκρίνω δὲ ταύτας πρῶτον μὲν εἰδῶς τοὺς καλοὺς κάγαθοὺς τῶν ἀνδρῶν οὐχ οὕτως ἐπὶ τῷ κάλλει τοῦ σώματος σεμνυνομένους ὡς ἐπὶ τοῖς ἔργοις καὶ τῇ γνώμῃ φιλοτιμουμένους· ἔπειθ' ὅτι τοὺς μὲν τύπους ἀναγκαῖον παρὰ τούτοις εἶναι μόνοις, παρ' οἷς ἂν σταθῶσι, τοὺς δὲ λόγους ἐξενεχθῆναί θ' οἷόν τ' ἐστὶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καί, διαδοθέντας ἐν ταῖς τῶν εὖ φρονούντων διατριβαῖς, ἀγαπᾶσθαι παρ' οἷς κρεῖττόν ἐστιν ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν εὐδοκιμεῖν».

«Προκρίνω δε τας εικόνας των πράξεων και της διανοίας, διότι γνωρίζω πρῶτον μεν ὅτι οἱ καλοὶ και ἀγαθοὶ των ἀνθρώπων καμαρώνουν ὄχι τόσον διὰ το κάλλος του σώματος, ὅσον διὰ τας πράξεις των και την διάνοιάν των. Ἐπειτα γνωρίζω ὅτι αἱ εἰκόνες των σωμάτων εἶναι ἀναγκαῖον να υπάρχουν μόνον δι' ἐκείνους, εἰς την πόλιν των ὁποίων ἠθέλον ἰδρυθῆ, οἱ λόγοι ὅμως εἶναι δυνατόν να κυκλοφοροῦν εἰς την Ἑλλάδα, διαδιδόμενοι δε να θαυμάζωνται εἰς τας συγκεντρώσεις των πεπαιδευμένων, παρὰ των ὁποίων εἶναι καλύτερον να ἀπολαύη κανεὶς τιμῆς παρὰ ἀπὸ ὅλους τους ἄλλους»⁸⁸.

«πρὸς δὲ τούτοις ὅτι τοῖς μὲν πεπλασμένοις καὶ τοῖς γεγραμμένοις οὐδεὶς ἂν τὴν τοῦ σώματος φύσιν ὁμοιώσειε, τοὺς δὲ τρόπους τοὺς ἀλλήλων καὶ τὰς διανοίας τὰς ἐν τοῖς λεγομένοις ἐνούσας ῥᾶδιόν ἐστι μιμεῖσθαι τοῖς μὴ ῥᾶθυμειν αἰρουμένοις, ἀλλὰ χρηστοῖς εἶναι βουλομένοις»

«Προς τούτοις γνωρίζω ὅτι εἰς μεν τας εικόνας των γλυπτῶν και ζωγράφων κανεὶς δεν ἠθελε προσαρμόσει εἰς αὐτάς την φύσιν του σώματος, τους τρόπους μας ὅμως και τα ἤθη μας, τα ὁποία εἶναι γραμμένα εἰς τους λόγους, εἶναι εὐκόλον να μιμηθῶν ἐκεῖνοι τουλάχιστον οἱ ὁποῖοι προτιμοῦν να μη εἶναι ὀκηροί, ἀλλὰ θέλουν να εἶναι χρηστοί»⁸⁹.

Ἡ πολιτικὴ για τον Ἰσοκράτη ἦταν ρεαλιστικὴ. Οἱ αποφάσεις ἐπρεπε να ληφθῶν και οἱ πολιτικὲς ἐπρεπε να εφαρμοστοῦν. Ἐξαιτίας

⁸⁷ Αραπόπουλος, 1975: http://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=260&m=2

⁸⁸ Ὁπ.π.

⁸⁹ Ὁπ.π.

αυτού του προσανατολισμού, ο Ισοκράτης προέτρεψε τον νεαρό βασιλιά Νικοκλέα να εκτιμήσει τους συμβούλους υπό το φως μίας χρήσιμης συμπεριφοράς (*Προς Νικοκλέα*, 50).

Ο Ισοκράτης αρχίζει να κλείνει τον λόγο του δίνοντας στον Νικοκλέα γενικές συμβουλές για τον χαρακτήρα ενός ανθρώπου. Επειδή ο Νικοκλέας είναι ο ηγέτης των πολλών (και όχι ένας από τους πολλούς) δεν πρέπει να έχει ίδιες ιδέες με άλλους ανθρώπους και να κρίνει τους ανθρώπους και τις απόψεις τους ανάλογα με το αν τον ευχαριστούν αλλά με το αν τον ωφελούν.

Οι προτροπές του Ισοκράτη προς τον Νικοκλέα εστιάζουν σε έναν συνδυασμό ομορφιάς και αρετής. Αυτός ο συνδυασμός συγκεντρώνει και άλλες διαστάσεις στον τομέα της ρητορικής: τέχνη και σκοπό, στολίδι και όργανο. Ο συνδυασμός των ρόλων του κριτικού και του θεατή ενισχύει τους δεσμούς μεταξύ μορφής και περιεχομένου.⁹⁰

Οι ομιλίες είναι γραμμένες για να είναι ευχάριστες και όμορφες για την κοινότητα για την οποία παράγονται. Με τη συγχώνευση του χρήσιμου με την αισθητική, ο Ισοκράτης εξέφρασε μία κεντρική προοπτική του πολιτισμού του. Οι Αθηναίοι έβλεπαν την τέχνη ως μέρος της κοινωνικής ζωής.⁹¹

Τα κτήρια εξυπηρετούσαν πολιτικές λειτουργίες, αλλά ήταν όμορφα κατασκευασμένα και διακοσμημένα. Οι τελετουργίες ολοκλήρωναν την κοινόχρηστη ζωή. Για τον Αθηναίο, η τέχνη ήταν αναπόσπαστο μέρος του ήθους και των θεσμών της κοινότητας⁹².

Η απόδοση της κριτικής ρητορικής ως χρήσιμης υπηρεσίας στην κοινότητα τονίζει την ανάγκη για ομορφιά στην πολιτική, τον δεσμό μεταξύ της τέχνης και της χρησιμότητας. Όπως αντιλήφθηκε ο Ισοκράτης, η ρητορική θα μπορούσε να είναι ευχάριστη και πειστική για τον λαό και ταυτόχρονα να εξυπηρετεί έναν σημαντικό σκοπό. Ο αισθητικά ευχάριστος λόγος θα μπορούσε να είναι πολιτικά έγκυρος.

⁹⁰ Lanham, 2010: 146

⁹¹ Depew, 2004: 7

⁹² Depew, 2004: 8.

Στον Ισοκράτη, η ρητορική συνυφαίνει την τέχνη και την πολιτική, τη μυθοπλασία και την ιστορία⁹³.

⁹³ Poulakos, 1997: 326.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το θεμελιώδες στοιχείο της φιλοσοφίας του Ισοκράτη και στα δύο υπό μελέτη έργα του είναι η μίμηση. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει σε βάθος τη μελέτη των ρητορικών τεχνικών και των υφολογικών στοιχείων, αλλά επικεντρώνεται πρωτίστως στην απομίμηση των αρετών, που προέρχονται από υποδειγματικούς άνδρες ή παραδείγματα των οποίων η σκέψη τούς οδήγησε στη λήψη σοφών αποφάσεων που ωφέλησαν την πόλη. Ο στόχος του δεν ήταν να δημιουργήσει αντίγραφα των παλαιών αθηναϊκών παραγόντων, αλλά να διατηρήσει και να ανασυνθέσει τον ανώτερο συλλογισμό τους, μέσα από την πρακτική της προσεκτικής απομίμησης, ώστε κάθε διαδοχική γενιά να συμβάλει θετικά με τον τρόπο της στις σημερινές συνθήκες, ανεξάρτητα από το πόσο διαφορετικές είναι από το παρελθόν.

Οι δύο υπό μελέτη λόγοι του Ισοκράτη είναι μια προτροπή προς την αρετή. Η αρετή είναι ανώτερη από τα πλούτη και πιο χρήσιμη από την ευγενική καταγωγή. Καθώς το σώμα αναπτύσσεται με σωματική άσκηση, η ψυχή μπορεί να αναπτυχθεί εφαρμόζοντας τις ηθικές αρχές που συνιστά ο Ισοκράτης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Ισοκράτη, ο άνθρωπος πρέπει να κατέχει τις αρετές της σεμνότητας, της δικαιοσύνης και της μετριοπάθειας. Πρέπει να φοβάται τους θεούς, να τιμά τους γονείς, να σέβεται τους φίλους, να υπακούει στους νόμους και να έχει πρακτικό αυτοέλεγχο. Να αναγνωρίζει ότι η αξιοποίηση των χρημάτων είναι πιο σημαντική από την κατοχή τους. Να είναι ικανοποιημένος με τις παρούσες συνθήκες, αλλά να προσπαθεί να τις βελτιώσει.

Ο Ισοκράτης αποτίμησε τον πολιτισμό και συνέστησε να συγκεντρωθεί το καλύτερο μέρος του έργου όλων των ποιητών και των συγγραφέων. Χρησιμοποιούσε τους λογισμούς για να φτάσει στους λόγους, δηλαδή σε λογικά επιχειρήματα, μια διαδικασία που περιελάμβανε τη μετατροπή της ιστορικής γνώσης σε παρούσα δράση. Στην ουσία, η ιστορία παρέχει μια συλλογή τόπων που μπορούν να

αλλοιωθούν μιμητικά μέσω των λογισμών, για να φθάσουν στους λόγους.

Έτσι, η πρώτη συνιστώσα της ηθικής επιχειρηματολογίας του Ισοκράτη σχετίζεται με τη διαδικασία της μελέτης και του μιμητικού μετασχηματισμού των ιστορικών τόπων σε λόγους τόσο για την παρούσα όσο και τη μελλοντική δράση, μια διαδικασία που αρθρώνεται σε πολλά από όσα ο Ισοκράτης ορίζει ως ηθική πραγματεία. Η παιδεία για τον Ισοκράτη βρισκόταν σε διαρκή δέσμευση με την ιστορία, καθώς χρησίμευε ως πολιτιστικό κείμενο από το οποίο εξελίχθηκαν, τροποποιήθηκαν και βελτιώθηκαν οι τόποι προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι συγκεκριμένες ανάγκες κάθε κατάστασης.

Καταλήγουμε, λοιπόν, στο συμπέρασμα πως για τον Ισοκράτη ρητορική και φιλοσοφία ταυτίζονται με κάποιον τρόπο, αποδίδοντας στη φιλοσοφία μια πιο πρακτική σημασία, περιγράφοντάς την ως γνώση που μπορεί ο άνθρωπος να χρησιμοποιήσει για να χειριστεί πιο επιτυχημένα τη ζωή του. Κεντρικό ρόλο στη φιλοσοφία του, όπως προέκυψε και από την ανάλυση της παρούσας εργασίας, έχει η παιδεία, η οποία περιγράφεται όχι ως καλλιέργεια ευγλωττίας αλλά ως κοινή πολιτισμική παράδοση και συμμετοχή σε αυτήν.

Πρωταρχικός στόχος της ισοκρατικής φιλοσοφίας, φυσικά, είναι η καλλιέργεια του λόγου, αφού ο λόγος αποτελεί τη βασική αιτία και πηγή των σημαντικότερων αγαθών. Επίσης, ως προς το παιδαγωγικό του ιδεώδες στον λόγο του «Προς Νικοκλέα», μαθαίνουμε πως για να δράσει κάποιος επιτυχημένα θα πρέπει να ακολουθεί την *δόξαν*, τις θέσεις δηλαδή που προκύπτουν από την εμπειρία ή τους νόμους που στηρίζονται στο πιθανό. Οι θέσεις αυτές θα του επιτρέψουν να κάνει κάθε φορά τις σωστές επιλογές.

Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα εἶναι ἓνα ατομικὸ ἐγκώμιον, στο οποίο δεν εγκωμιάζεται απλῶς ἓνα σύγχρονο ιστορικὸ πρόσωπο, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ πολιτικοῦ ιδανικοῦ⁹⁴. Ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων

⁹⁴ Αλεξίου, 2008: 143

γίνεται με χρονολογική σειρά, από τη γέννηση έως το θάνατο του Κύπριου βασιλιά. Κεντρικό θέμα αποτελεί η εξύμνηση των φυσικών αρετών του, σωματικών και ψυχικών, οι οποίες με συστηματική καλλιέργεια ενισχύονται · ως εκ τούτου η ορθή διακυβέρνηση αποτελεί γεγονός.

Η φρόνησις, η επίμελεια τῆς ψυχῆς, η ἀνδρεία και η δικαιοσύνη βρίσκονται στην κορυφή της ισοκρατικής κλίμακας αξιών, από την άλλη πλευρά, ο παράγων τύχη ευνοεί συχνά τον Ευαγόρα, αλλά ο ίδιος προτιμά να στηρίζεται στις προσωπικές του ικανότητες. Σε αρκετά σημεία του εγκωμίου επισημαίνεται ο ηθικός τρόπος κατάληψης της εξουσίας. Επίσης, συχνές είναι και οι συγκρίσεις, είτε με τον Κύρο, είτε με τους ήρωες του Τρωικού πολέμου, με σκοπό την ανάδειξη της υπεροχής του εγκωμιαζομένου, μιας και η εποχή του ρήτορα βρίσκεται μακριά από την τυφλή αποδοχή του μύθου.

Δεύτερο και τελευταίο μέρος του εγκωμίου αποτελεί η παραίνεση - παρότρυνση του ρήτορα προς τον μαθητή του Νικοκλή, τον υιό του Ευαγόρα, να παραδειγματιστεί από τον ηθικό τρόπο ζωής και διακυβέρνησης του πατέρα του, αφού ως διάδοχός του σύντομα θα αναλάβει χρέη βασιλιά. Έχοντας κάποιος υπόψιν του και τους άλλους δύο Κυπριακούς Λόγους, εντοπίζει σημαντικές νοηματικές αντιστοιχίες μεταξύ τους.

Από άποψη ύφους ο Ισοκράτης έχει χαρακτηριστεί δεξιότεχνος, με την καθαρότητα, τη συμμετρία και το μεικτό – περίτεχνο ύφος του να δεσπόζουν στον λόγο του.

Κατά τον Ισοκράτη η ηθική, η παιδεία και η πολιτική βαίνουν παράλληλα. Ο «Ευαγόρας» έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της επιδεικτικής ρητορείας, με τον «Άγησίλαο» και την «Κύρου Παιδεία» να αποτελούν τα πρώτα δείγματα. Έχοντας φτάσει, πλέον, στο τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Ισοκράτης στην πορεία του είχε να αντιμετωπίσει πολλούς επικριτές, που αμφισβητούσαν την αξία της εισφοράς του στην υπηρεσία του ανθρώπου, είχε, όμως, πολλούς και ενθουσιώδεις θαυμαστές.

Στον πολιτικό λόγο του «Προς Νικοκλέα» ο Ισοκράτης απευθύνεται στον Νικοκλέα και του δίνει συμβουλές για την ζωή που πρέπει να έχει ένας ηγέτης και για την σωστή διοίκηση της πόλης του. Ο λόγος του Ισοκράτη είναι παραινετικός, απλός, περιεκτικός και σαφής. Σε όλο το έργο διακρίνονται οι πολιτικές, κοινωνιολογικές και ψυχολογικές γνώσεις του ρήτορα. Σύμφωνα με τον Ισοκράτη ο βασιλιάς πρέπει να γυμνάζει καθημερινά και σε μεγάλο βαθμό το πνεύμα του (περισσότερο από το σώμα του) διότι το πνεύμα είναι αυτό που έχει περισσότερη σημασία για την εξουσία ενός ηγέτη. Ο βασιλιάς πρέπει να αγαπά την πόλη του και κάθε μέρα να κάνει όλο και πιο πολλά πράγματα για την πόλη του. Όταν κάποιος αγαπά την πόλη του και τον ενδιαφέρει η ορθή διοίκησή της, μένει και πιο πολλά χρόνια στον θρόνο. Ο Ισοκράτης κλείνει τον λόγο του, αναφέροντας πως ανέφερε όσο πιο πολλές συμβουλές μπορούσε να συγκεντρώσει και πόσο σημαντικές είναι . Με αυτή του την κίνηση δείχνει την εκτίμησή του προς το πρόσωπο του Νικοκλέα.

Όσον αφορά επίσης στον συμβουλευτικό λόγο «Πρὸς Νικοκλέα» από άποψη συνθέσεως στερείται της υποδειγματικής αρχιτεκτονικής του «Εὐαγόρα» και αργότερα ο ίδιος ο Ισοκράτης ομολόγησε την λογοτεχνική κατωτερότητα και κλασματικότητά του· στοιχεία που μας επιτρέπουν να τοποθετήσουμε το λόγο στο πρώιμο στάδιο συγγραφής του ρήτορα, στο πλαίσιο, πάντα, συγγραφής των τριών Κυπριακών Λόγων⁹⁵.

⁹⁵ Κοκολάκης, 1971:10

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexiou, E. (2000). «Enkomion, Biographie und die unbeweglichen Statuen. Zu Isokrates, Euagoras 73-76 und Plutarch, Perikles 1-2», *C & M* 51, 103-117.
- Alexiou, E. (2009). «Das Proömium des isokrateischen Euagoras und die Epitaphienreden », *WJA* 33, 31-52.
- Alexiou, E. (2010). *Der Euagoras des Isokrates*. Ein Kommentar. Berlin & New York: De Gruyter.
- Balla, C. (2004). «Isocrates, Plato, and Aristotle on Rhetoric» *Rhizai* 1, 45-71.
- Blackwell, C. (2007). *Classical Athenian Democracy* Oxford: Wiley
Ανακτημένο από: <http://www.stoa.org/demos/> [πρόσβαση 1-6-2020].
- Brown, A. (2012). *The rhetorical mean: Aristotelian rhetoric as mediation of Sophistic and Platonic rhetoric*. California: Diss. California State University, Northridge.
- Carey, C. (2007). «Epidictic oratory». Στο Worthington, I. (ed.). *A companion to Greek rhetoric*. Oxford: Blackwell, p. 236-252.
- Collins Edwards L. (2010). «Shifting Paradigms: Mimesis in Isocrates». Στο P. Mitsis & C. Tsagalis (eds), *Allusion, Authority, and Truth: Critical Perspectives on Greek Poetic and Rhetorical Praxis*. Berlin & New York: De Gruyter, 377-400.
- Crawford, M. H., & Whitehead, D. (1983). *Archaic and classical Greece: a selection of ancient sources in translation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davidson, J. (1990). «Isocrates against imperialism: an Analysis of the De Pace». *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* H. 39, 20-36.
- Depew, D. (2004). «The Inscription of Isocrates into Aristotle's

- Practical Philosophy». Στο T. Poulakos & D. Depew, *Isocrates and Civic Education* (σελ. 157-85). Austin: University of Texas Press.
- Eucken, C. (1983). *Isokrates. Seine Positionen in der Auseinandersetzung mit den zeitgenössischen Philosophen*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Forsdyke, S. (2009). «The uses and abuses of tyranny». Στο Balot, R.L. (ed.). *A Companion To Greek And Roman Political Thought*. Chichester, U.K. & Malden, MA: Wiley – Blackwell, 231-246.
- Fuhrmann, M. (1995). *Die antike Rhetorik. Eine Einführung*, Ζυρίχη: Artemis & Winkler Verlag.
- Funke P. (1980). *Homonoia und Arche*. Wiesbaden : Steiner.
- Gagarin, M. (2007). *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*. Austin:University of Texas Press.
- Gaines, R. N. (1990). « Isocrates, Ep. 6.8», *Hermes 118*, 165-70.
- Halliwell, S. (1997). «Philosophical Rhetoric or Rhetorical Philosophy? The Strange Case of Isocrates». Στο . D. Schildgen (ed.), *The Rhetoric Canon*. Detroit: Wayne State University Press, p.107-125.
- Hariman, R. (2004). «Civic education, classical imitation, and democratic polity». Στο T. Poulakos & D. Depew (eds). *Isocrates and Civic Education* (σελ. 217-234). Austin: University of Texas Press.
- Jaeger W. (1939-1944). *Paideia. The ideals of Greek Culture*, 3 vols New York:Oxford University Press.
- Jarratt, S. C. (1991). *Rereading the Sophists: Classical Rhetoric Refigured*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Jebb, R. (1962). *The Attic Orators: From Antiphon to Isaeus*. New York: Russell and Russell.

- Lanham, R. A. (2010). *The electronic word: Democracy, technology, and the arts*. Chicago: University of Chicago Press.
- Livingstone, N. (2007). «Writing politics: Isocrates' rhetoric of philosophy» *Rhetorica*, 25(1), 15-34.
- Marrou, H.I. (1998). *History of education in antiquity*. New York: Ward and sheed.
- Morgan, K. (2003). «The tyranny of the audience in Plato and Isocrates». Στο K.A. Morgan (ed.), *Popular Tyranny*. Austin: University of Texas Press, 181-213.
- Muir, J. R. (2005). «Is our history of educational thought mostly wrong?». *Theory and research in education*, 3(2), 165-195.
- Pallantza, (2005). Στο Αλεξίου, Ε. (2018). «Τόπος ἐγκωμιαστικός (Polybius 10.21. 8): The Encomium of Philopoemen and its Isocratic Background». Ανακτημένο από: file:///C:/Users/vange/Downloads/T_Polybius_10.21.8_the.pdf
- Papillon, T. (1998). «Isocrates and the Greek poetic tradition». *Scholia: Studies in Classical Antiquity*, 7(1), 41-61.
- Poulakos, J. (1995). *Sophistical Rhetoric in Classical Greece*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Poulakos, T. (1997). *Speaking for the polis: Isocrates' rhetorical education*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Pownall, F. (2007). "The Panhellenism of Isocrates." Στο W. Heckel, L. Tritle, P. Wheatley, (eds.), *Alexander's Empire: Formulation to Decay*. Claremont, CA, Regina Books, p.13-25.
- Rapp, C. (2002). *Aristoteles, Rhetorik*. Übersetzung. Berlin: Akademie Verlag.
- Rosen, K. (1987). «Ehrendekrete, Biographie und Geschichtsschreibung. Zum Wandel der griechischen Polis im frühen Hellenismus», *Chiron* 17, 277-292.

- Roth, P. (2003). *Der Panathenaios des Isokrates*. Übersetzung und Kommentar, Munich & Leipzig: Walter de Gruyter.
- Stroh, W. (2009). *Die Macht der Rede. Eine kleine Geschichte der Rhetorik im alten Griechenland und Rom*, Berlin : Ullstein Buchverlage.
- Van Hook, L. (1945). *Isocrates*. London: William Heinemann and Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vickers B. (1982-1983). «Epidictic and Epic in the Renaissance». *New Literary History* 14, 497-537.
- Αθανασάτος, Κ. Π. (2011). *Πλάτων και Σοφιστική Ρητορική*, Αθήνα: Δεδεμάδη.
- Αλεξίου, Ε. Β. (2016). *Η Ρητορική του 4 ου αι. π.Χ., Το ελιξίριο της Δημοκρατίας και η Ατομικότητα*, Θεσσαλονίκη: Gutenberg.
- Αλεξίου, Ε. (2007). *Ισοκράτης, Ευαγόρας: Ερμηνευτική Έκδοση*, Θεσσαλονίκη : UniversityStudioPress.
- Αλεξίου, Ε. (2008). “Ρητορική, Φιλοσοφία και Πολιτική: Ο Ισοκράτης και η Ομολογούμενη Αρετή”, Στο: Μπάλλα, Χ. (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 127-148.
- Αραπόπουλος, Κ.Θ. (1950). *Ισοκράτους Προς Δημόνικον, Προς Νικοκλέα*, Νικοκλής ή Κύπριοι. Αρχαίον κείμενον, εισαγωγή, μετάφρασις, σημειώσεις. Αθήνα: Πάπυρος.
- Αραπόπουλος, Κ.Θ. (1975). *Ισοκράτους Πλαταιικός, Ευαγόρας*. Αρχαίον κείμενον, εισαγωγή, μετάφρασις, σημειώσεις. Αθήνα: Πάπυρος.

- Γεωργαντόπουλος, Α.Μ., Πρωτοψάλτης, Μ. & Ιωαννίδη-Φαληριώτη, Ι. (1939). *Ισοκράτης. Λόγοι. Β, Αρεοπαγитικός, Ευαγόρας, Ελένη, Πλαταϊκός, Περί του ζεύγους*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Κακριδής Φ. Ι. (2006). *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη : Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Κοκολάκης, Μ.Μ. (1971). *Ο Ισοκράτους “ Ευαγόρας ” και η χρονολόγησις των Κυπριακών Λόγων*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. (2014). *Το Ύφος Του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*, Αθήνα: Παπαζήση.